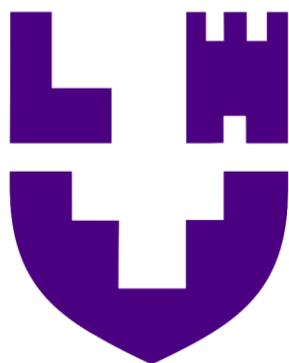

Міністерство освіти і науки України

ЛУЦЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ФІЛОСОФІЯ

Конспект лекцій

**для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
денної та заочної форм навчання**

Луцьк 2023

УДК 1.101

Ф 56

Електронна копія друкованого видання передана для внесення в репозиторій ЛНТУ

Директор бібліотеки _____ С.С. Бакуменко

Рекомендовано до видання вченою радою факультету цифрових, освітніх та соціальних технологій ЛНТУ, протокол № ____ від « ____ » _____ 2023 року.

Голова вченої ради факультету _____ Г.А. Герасимчук

Розглянуто і схвалено на засіданні кафедри соціогуманітарних технологій ЛНТУ, протокол № ____ від « ____ » _____ 2023 року.

Завідувач кафедри _____ О.М. Жук

Укладач: _____ О.Ю. Сільвестрова, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціогуманітарних технологій ЛНТУ

Рецензент: _____ О.І. Ситник, кандидат політичних наук, доцент кафедри соціогуманітарних технологій ЛНТУ

Відповідальний за випуск: _____ О.М. Жук, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціогуманітарних технологій ЛНТУ

Ф 56 **Філософія** [Текст] : Конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної та заочної форм навчання / уклад. О.Ю. Сільвестрова. Луцьк : ЛНТУ, 2023. 108 с.

Методичне видання (конспект лекцій) до дисципліни «Філософія», для допомоги у підготовці до семінарських занять та виконання завдань самостійної роботи.

© Сільвестрова О.Ю., 2023

Зміст

Змістовий модуль 1. Історія розвитку філософської думки	6
Тема 1. Філософія, її гуманістичний зміст і значення	6
1. Поняття світогляду та його історичні типи (міфологія, релігія, філософія).....	6
2. Структура, методи та функції філософського знання.....	9
Тема 2. Філософські уявлення Стародавнього Сходу (Індія, Китай)	11
1. Давньоіндійські філософсько-релігійні системи та філософські школи.....	11
2. Філософська та соціально-політична проблематика у творчості мислителів Стародавнього Китаю.....	16
Тема 3. Філософська думка епохи античності.....	20
1. Характер і особливості давньогрецької філософії. Основні етапи її розвитку.....	20
2. Перші філософські школи стародавньої Греції (мілетська, піфагорейська, елеатська, атомізм Левкіппа та Демокріта).....	21
3. Антропологічна проблематика у філософії Сократа.....	24
4. Система об'єктивного ідеалізму Платона.....	25
5. Метафізика Аристотеля.....	26
6. Філософія епохи еллінізму.....	29
Тема 4. Філософська думка епохи середньовіччя та Відродження	31
1. Загальна характеристика середньовічної філософії. Особливості розвитку середньовічної філософії.....	31
2. Дискусія з приводу універсалій та проблема співвідношення розуму та віри у середньовічній філософії.....	34
3. Особливості арабомовної філософії та її вплив на європейську філософську думку.....	37
4. Гуманізм епохи Відродження та проблема людської індивідуальності. Натурфілософія та пантеїзм Відродження.....	39
5. Соціально-політичні ідеї у творчості мислителів Відродження.....	41
Тема 5. Філософія Нового часу та європейського Просвітництва.....	43
1. Наукова революція XVII ст. і проблема методу пізнання.....	43
2. Вчення про субстанцію у філософії Нового часу.....	45
3. Соціально-філософські ідеї у творчості мислителів Нового часу.....	46
4. Філософське розуміння матерії, свідомості, проблема людини та суспільства в філософії Просвітництва.....	46
Тема 6. Німецька класична філософія	49
1. Агностицизм і апіоризм І.Канта.....	49
2. Суб'єктивний ідеалізм Й.Фіхте та філософія тотожності Ф.Шеллінга.....	51
3. Діалектичний метод Г.Гегеля.....	51
4. Антропологічний матеріалізм Л.Фейєрбаха.....	53
Тема 7. Некласична філософія XIX – XX ст.	54
1. Ірраціоналізм та «філософія життя».....	54
2. Соціально-практична спрямованість марксистської філософії.....	55
3. «Філософія науки» та її розвиток.....	56
4. Онтологія людського буття в психоаналізі. Фрейдизм і неофрейдизм.....	58
5. Проблема людини в екзистенціалізмі.....	59
6. Еволюція сучасної релігійної філософії.....	60
Тема 8. Розвиток філософської думки в Україні	62
1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі.....	62
2. Ідеї Ренесансу у філософській культурі України кінця XV – початку XVI ст.	63
3. Розвиток філософської думки у Острозькому культурно-освітньому центрі та братських школах.....	64
4. Розвиток філософської думки у Києво-Могилянській академії.....	65

5. Філософські погляди Г.Сковороди	66
6. Філософські ідеї у творчості членів Кирило-Мефодіївського товариства.....	66
7. «Філософія серця» П.Юркевича.....	67
8. Українська філософія кін. XIX – поч. XX ст.	67
 Змістовий модуль 2. Загальнофілософська проблематика.	71
 Тема 9. Буття та свідомість як предмети філософського осмислення.....	71
1. Поняття буття як центральної філософської категорії. Проблема буття в історії філософії.	71
2. Філософський зміст категорії «матерія». Єдність матерії, руху, простору і часу.....	73
3. Проблема свідомості у філософії. Генезис свідомості як розвиток форм відображення.	75
4. Суспільно-практичний та культурно-історичний характер свідомості.....	77
 Тема 10. Діалектика та її альтернативи	78
1. Діалектика як філософський метод. Альтернативи діалектики.	78
2. Поняття закону. Закони діалектики та їх зміст.....	79
3. Принципи і категорії діалектики.....	81
 Тема 11. Епістемологія. Сутність і структура пізнавального процесу	82
1. Соціально-практична обумовленість пізнавальної діяльності. Об'єкт і суб'єкт пізнання.....	82
2. Проблема істини в теорії пізнання. Критерії істини.	83
3. Специфіка, рівні, форми і методи наукового пізнання.	84
 Тема 12. Філософська антропологія. Людина як предмет філософського аналізу	86
1. Проблема антропогенезу в філософській антропології.	86
2. Сутність і існування людини. Біологічне та соціальне в людині.....	88
3. Індивід і особистість.	89
4. Проблема сенсу життя, смерті та безсмертя в духовному досвіді людства.....	90
 Тема 13. Суспільство: основи філософського аналізу	92
1. Суспільство як діяльність людей та їх відносини. Основні сфери життя суспільства.	92
2. Суспільне виробництво та його структура.	93
3. Політична система суспільства.	94
4. Духовне життя суспільства. Людський вимір культури та її функції.	95
 Тема 14. Природа як предмет філософського осмислення.....	97
1. Природа як філософська категорія. Концепція ноосфери В.Вернадського.	97
2. Сутність екологічної свідомості та екологічної освіти.....	98
3. Народонаселення та сучасна демографічна ситуація.....	99
 Тема 15. Філософські проблеми людської історії	101
1. Філософія історії, її предмет і напрямки.	101
2. Поняття рушійних сил розвитку суспільства.	102
3. Сутність та критерії суспільного прогресу. Прогрес і регрес.	102
4. Проблема сенсу історії та її спрямованості.	105

ПЕРЕДМОВА

Мета курсу «Філософія» полягає у тому, щоб допомогти студентам зорієнтуватися в основних умовах формування та розвитку філософського знання від його зародження і до нашого часу, специфіці відображення філософією сутності та характеристик природи, суспільства та людського мислення, основних проблемах людського життя, зміни ціннісних орієнтацій, соціально-політичних позицій, засвоїти методи і форми теоретичної думки минулого і нашого часу, оволодіти категоріальним апаратом на основі відповідної джерельної бази. Студенти повинні вміти формувати та обґрунтовувати власну позицію, застосовувати отримані знання при аналізі проблем сучасності, розуміння суспільства як самоорганізованої системи.

Адже, на відміну від науки, філософія не може бути вкладена у «прокрустове ложе» єдиного чи догматичного підходу до дійсності, раз і назавжди виведених та доведених постулатів і теорем. Отже, викладання філософії потребує як звертання до потужного пласту здобутків світової та вітчизняної філософської думки, так і до розгляду будь-якої філософської проблеми у різноманітності та поліфонії її вимірів тисячолітньою історією мислячої людини.

Сучасний період пов'язаний з пошуками нових шляхів будівництва державності і формування національної культури. Для філософії це означає насамперед подолання догматизму та оновлення її проблемного поля. У зв'язку з цим викладання курсу «Філософія» вимагає перебудови на нових засадах, де вихідним пунктом постає людина, а похідними – різні прояви її буттєвості (природно-космічної, соціальної, духовно-культурної тощо). Але таке оновлення не може бути політично-кон'юнктурним. І саме через оволодіння і розуміння категоріального апарату студенти зможуть виявити своє ставлення до тих чи інших проблем філософії.

Зміни соціальних орієнтацій, соціально-політичних позицій, необхідність постійного пошуку визначення сутності та характеристик природного та історичного процесу, його сенсу, основних проблем людського життя тощо так чи інакше відображаються і розглядаються через філософію. Але все ж особлива увага приділяється філософському аналізу суспільства, феномену особистості, цінностям і ціннісним орієнтаціям, перспективам розвитку сучасної цивілізації. Разом з тим курс привертає увагу студентів до того, що багато філософських питань не можуть бути визначені раз і назавжди, тобто є «вічними». Вони вимагають постійного розгляду і самостійного уточнення філософських знань. Філософія ніколи не може бути завершеною в осмисленні ні минулого, ні сучасного, ні майбутнього людства, як не може бути завершеною в осмисленні природа людини, проблема пізнання, існування Всесвіту тощо.

Змістовий модуль 1. Історія розвитку філософської думки

Тема 1. Філософія, її гуманістичний зміст і значення

1. Поняття світогляду та його історичні типи (міфологія, релігія, філософія).

2. Структура, методи та функції філософського знання.

1. Поняття світогляду та його історичні типи (міфологія, релігія, філософія).

Світогляд – це сукупність узагальнених уявлень про світ, переконань та ідеалів, знань і почуттів, оцінок, через призму яких людина відноситься до дійсності, до інших людей і самої себе. **Світогляд** – інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думки. У структурному плані у ньому виділяють такі рівні:

- **світовідчуття** – емоційно-психологічна сторона світогляду. На цьому рівні відображається ставлення людини до навколишньої дійсності (природної та соціальної), що виявляється в її настроях, почуттях і емоціях. На світовідчутті позначаються обставини життя людей, їх місце і роль у суспільстві, соціальний стан, національні ознаки та особливості, тип і рівень культури, індивідуальний життєвий шлях, темперамент, вік, стан здоров'я і т.д.

- **світосприйняття** – пізнавальні образи світу з використанням наочних уявлень. На рівні світорозуміння узагальнюються образи речей та процесів, отримані на основі діяльності органів чуття, пропущені через почуття та емоції людини;

- **світорозуміння** – пізнавально-інтелектуальна сторона світогляду. Це певне розуміння світу, дійсності, процесів, що у ній відбуваються, система поглядів, ідей. Воно являє собою понятійний, інтелектуальний аспект, що базується на роботі розуму. На цьому рівні формується система знань, безпристрасних оцінок, розважливих дій.

Світогляд може бути класифікований:

- **за носієм:** індивідуальний, колективний, груповий, національний тощо (проте, зрозуміло, що поза особистістю та без неї не існує жодна світоглядна система).

- **за ступенем та чіткістю самосвідомості:** усвідомлений, неусвідомлений, частково усвідомлений, буденний (життєво-практичний, або здоровий глузд), на засадах наукових знань, філософський та ін.

- **за історичними епохами:** архаїчний, античний, світогляд певної епохи (середньовічний, ренесансний, світогляд Нового часу, світогляд ХХ, ХХІ ст. і т.п.).

- **за морально-ціннісними орієнтирами:** егоїстичний, альтруїстський, гуманістичний, антигуманний, цинічний, шовіністичний та ін.

- **за будовою:** цілісний, фрагментарний, внутрішньо злагоджений, внутрішньо суперечливий.

- **за ступенем адекватності сприйняття дійсності:** реалістичний,

фантастичний, викривлений, адекватний дійсності.

• **за ставленням до визнання існування вищих сутностей:** релігійний, скептичний, агностичний, атеїстичний.

Світогляд людини має інтегративний, цілісний характер, а не є простою сумою його складових частин. Разом з тим світогляд не є чимось аморфним, безструктурним: в ньому виділяються відносно самостійні компоненти. До найважливіших з них відносяться: знання, цінності, почуття, переконання, оцінка минулого і віра в майбутнє, воля.

Світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма суспільної самосвідомості людини, вузловими поняттями якої виступають «світ» і «людина». Через ці поняття особа усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві установки. В структуру світогляду варто включити і **самосвідомість**.

Світогляд має історичний характер. Протягом історії людської цивілізації сформувалися три типи світогляду: **міфологія, релігія і філософія**.

Міфологія (від грецького «міф» – переказ, оповідь і «логос» – вчення) – це такий спосіб розуміння природних і суспільних явищ, що полягає у їх одухотворенні і персоніфікації, наділленні їх людськими за характером, але фантастично розвиненими і навіть спотвореними властивостями.

Міф був найбільш ранньою формою духовної культури, синкретичний за своїм змістом, оскільки у ньому об'єднувалися знання про світ (донауковий рівень) знань, релігійні вірування, етичні засади, різні види мистецтва, філософію як спроба дати відповіді на питання: звідки взявся цей світ, як у ньому з'явилася людина, як люди навчилися різних видів діяльності тощо. Міфологія відігравала важливу роль у житті людей, оскільки встановлювала гармонію між природним та людським світом, природним і суспільним, людиною і спільнотою і, таким чином, забезпечувала внутрішню згоду людського життя, задовольняла її духовні потреби. Тому зміст міфів для первісної людини поставав як найвища міра реальності, а тому довіра до нього була безумовною.

Міфологічний світогляд базувався на відчутті кровного зв'язку членів спільноти, а також на тотемічних уявленнях (першопредком, прародителем спільноти вважалася тварина, птах, рідше рослина, яка володіла значимими чи бажаними для людини якостями). Тотемній істоті заборонялося наносити будь-яку шкоду. Тому міф значною мірою був **обернений у минуле**, а тотемний предок був ідеалом діяльності. У міфі відсутній елемент майбутнього, а всі події сучасності є повторенням минулого.

У міфологічному світогляді усе суще є наділене душею, здатне до переживань, емоцій на почуттів (**анімізм**), що в кінцевому результаті означало нероздільність людини і космосу, людини і природи (**антропоморфізм** – олюднення світу).

Релігія (від. лат. religio – набожність, святиня) – така форма світогляду, в якій освоєння людиною світу здійснюється через його роз'єднання на духовний та тілесний, земний і небесний, потойбічний і поцейбічний, природний і надприродний, грішний і сакральний. У релігійній свідомості ми бачимо чітке протиставлення матерії та ідеї. Ознака будь-якої релігії - існування

надприродної істоти – Бога (або богів у політеїстичних релігіях).

Якщо для міфу основним є обґрунтування зв'язку індивіда з родом, то для релігії на перший план виходить духовна єдність людини з Богом та єдність спільноти на основі спільної релігії. Релігія сприяла усвідомленню єдності людського роду, формувала загальнолюдські норми і цінності.

Оскільки у рамках різних релігійних віровчень формувались єдині норми думок та поведінки, релігія постала потужним засобом регуляції соціального порядку, збереження норм моралі, поведінки та традицій.

У характеристиці розвитку релігії як світогляду можна виділити як позитивні, так і негативні риси. Позитивні – релігія культивує людські почуття любові, милосердя, добра, совісті, справедливості, обов'язку та ін., бажаючи надати їм особливої цінності. Негативні – релігійний світогляд існує як догма, незмінний канон, нав'язуючи мільйонам віруючих певний образ думок і поведінки, обмежуючи духовне життя людей.

Філософія на відміну від міфологічного та релігійного світогляду являє собою тип світорозуміння, основою якого стали позиції розуму, інтелекту.

По мірі розвитку людського суспільства, удосконалення пізнавального апарату з'явилася потреба в новій формі вирішення світоглядних проблем, заснованій вже не на образах і символах, а розумі та мисленні. А це вже інший, більш високий рівень світорозуміння – теоретичний, а, отже, і новий історичний тип осмислення дійсності – **філософія**.

На ранніх етапах розвитку філософія поставала як пошук мирської мудрості. Термін «філософія» походить від грецьких слів «філео» – любов і «Софія» – мудрість, тобто буквально «любов до мудрості». Саме у такому значенні це поняття вперше вжив давньогрецький математик і філософ Піфагор.

По мірі накопичення емпіричних (досвідних) знань, удосконалення методів пізнання (а надалі й формування методології наукового пізнання), форми теоретичного освоєння дійсності диференціювалися. Із появою самостійних галузей наукового знання – математики, фізики, біології, хімії й ін. філософія перестала бути єдиною формою теоретичного знання. Проте більш чітко виявилася специфіка філософії як форми універсального теоретичного осмислення світу і людини.

Філософія – це форма пізнання найбільш загальних основ буття. Предметом її є світ в цілому, у своїх найзагальніших закономірностях, який розглядається під кутом суб'єкт–об'єктних відносин. Предметом філософії є не світ сам по собі і не людина сама по собі, а співвідношення «людина – світ».

Специфіка філософського знання в значній мірі визначається тими проблемами, які досліджуються в філософії.

До **найважливіших проблем філософії** відносяться такі:

- Хто така людина і яке її місце в світі?
- Яка природа світу, Всесвіту? В чому полягають причина і основа його існування?
- Чи є якісь зовнішні підстави існування Всесвіту: чи він виник сам по собі, є самодостатнім і не потребує для свого буття ніяких зовнішніх сил? Чи, навпаки, є певна зовнішня сила, від якої світ бере початок?

- У чому полягає сенс людського життя і людства в цілому? І чи існує цей сенс взагалі?
- У чому суть людського щастя? Як людина може стати щасливою?
- Що таке добро і зло? Яка їх роль в житті людини, суспільства, людства?
- Людина є вільна істота, чи над нею панує доля? Життєвий шлях людини визначено наперед, чи вона сама є творцем своєї долі?

Оскільки на ці питання неможливо дати однозначні і вичерпні відповіді, вони належать до так званих «вічних філософських питань». Жодна філософська система, жоден філософ не дали на них такої відповіді, яка би повною мірою задовольнила запити кожної людини. Тому кожного разу людина сама задає собі ці питання, і сама шукає на них відповіді.

Наука є особливим видом людської діяльності, яка має на меті вироблення об'єктивних, систематизованих та обґрунтованих знань про дійсність. В основі наукової діяльності лежать факти як знання про окремі явища, речі чи процеси. На основі їх систематизації та критичного аналізу здійснюється синтез нового знання, яке дозволяє не лише описати природні чи суспільні явища, але й з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки і здійснювати прогнозування.

2. Структура, методи та функції філософського знання.

Філософія конкретизує свої функції у ряді галузей. Перша з них – це **онтологія** (вчення про буття), яка описує категоріальний кістяк світу і будь-якого явища, розглядає питання, яким має бути світ, як можливе існування людини у світі.

Проблемою пізнаваності людиною світу, шляхів і методів пізнання займається **гносеологія** (або **епістемологія**).

Соціальна філософія – галузь філософії, яка вивчає не той чи інший бік суспільства, а суспільство в цілому, як цілісну систему.

Філософська антропологія – в широкому значенні – це філософське вчення про природу і сутність людини. Сутність його полягає у спробі визначити специфіку, основи та сфери власне людського буття, людської індивідуальності, творчих можливостей людини, виходячи із самої людини і через неї, пояснити як її власну природу, так і природу та смисл навколишнього світу.

Історія філософії – розуміння розвитку філософських знань як поступального історичного процесу, де кожен період, розглядаючи і аналізуючи “вічні філософські питання”. Водночас має свої особливості у постановці і вирішенні філософських проблем.

Аксіологія – вчення про цінності їх природу та значення у житті людства.

Етика – вчення про мораль і моральність.

Естетика – філософське вчення про сутність і зміст поняття прекрасного.

Логіка – вчення про правильне міркування та закони мислення.

Філософія як сфера духовної культури виконує певні функції: онтологічна, гносеологічна, світоглядна, методологічна, культурологічна,

інтегративна, аксіологічна.

Онтологічна функція філософії полягає у в'ясненні основ буття (це може бути матерія, дух, свідомість).

Гносеологічна – полягає у дослідженні проблеми джерел, форм, можливостей, вірогідності та істинності пізнання та критеріїв пізнання.

Світоглядна функція полягає в тому, що філософія є теоретичною основою світогляду. Вона систематизує, розширює знання людини про світ, людину, людство, суспільство, допомагає зрозуміти світ як єдине ціле і визначити місце людини у ньому.

Методологічна функція виявляється в тому, що філософія виробляє загальні принципи і норми пізнавальної діяльності. Найбільш відомими і давніми методами філософії є діалектика та метафізика.

Культурологічна функція полягає у виявленні найзагальніших ідей, уявлень, форм досвіду, відображає у логічній формі результати людського досвіду, систематизації його результатів.

Критична функції розкриває помилки й омани, відкидає застарілі догми і стереотипи і служить генератором принципово нових ідей.

Інтегративна функція полягає у об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісно-орієнтованого досвіду життя людей.

Аксіологічна – формування певної системи ціннісних орієнтацій.

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.

2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.

3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.

4. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)

5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.

6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.

7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgh>

8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб.

та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:

10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Тема 2. Філософські уявлення Стародавнього Сходу (Індія, Китай)

1. Давньоіндійські філософсько-релігійні системи та філософські школи.

2. Філософська та соціально-політична проблематика у творчості мислителів Стародавнього Китаю.

1. Давньоіндійські філософсько-релігійні системи та філософські школи.

Першим пам'ятником міфологічно-філософської думки стародавньої Індії були «Веди» (з санскриту «знати», «відати») – це стародавні пам'ятки індійської релігійної культури, які склалися протягом багатьох століть (створені в кін. II – на поч. I тис. до н.е.) і є одним із найдавніших літературних творів людства. Веди в основному складаються із гімнів богам, але містять і космогонічні гімни, в яких описується походження світу.

Основні поняття давньоіндійської філософії:

- **Брахман** – безликий, абсолютний духовний початок світу, вища об'єктивна реальність, поза якою нічого немає. Ним створені всі світи, сам же він – поза часом і простором, поза причинно-наслідковими відносинами. Це єдина реальність, джерело всього сущого, єдиний і неділимий.

- **Атман** – космічний духовний початок, «я», душа. Атман як вища суб'єктивна реальність протилежна Брахманові й одночасно збігається з ним. Атман – це Брахман, що усвідомлює себе. У підсумку вони ототожнюються. Атман (Брахман) це і початок світу, його творець, і його завершення. Смерть – злиття з Атманом.

- **сансара** – вчення про переселення душ, що після загибелі тіла вселяються в чергове нове тіло. Душа безсмертна, її мандрівки не мають кінця.

- **дхарма** – моральний борг або закон, що мала кожна давньоіндійська варна (каста) – прошарок, замкнена група людей, займала чітко визначене місце у соціальній ієрархії давньоіндійського суспільства. Кожна варна мала чітко окреслене коло прав, обов'язків та видів діяльності. Буддизм використовує поняття **карма** – ідея відплати у потойбічному житті за земне життя. У залежності від індивідуальної карми – загальної суми зроблених у житті вчинків – визначалася подальша доля душі, її майбутнє втілення.

- **мокша** – звільнення душі з-під дії закону сансари у випадку точного виконання **дхарми** (морального закону Всесвіту).

Філософський аспект Вед знайшов більш чітке вираження в **Упанішадах** (від санскр. упанішад, букв. – сидіння біля, тобто навколо вчителя з метою пізнання істини, звідси пізніше значення – таємне знання, таємне вчення) –

трактати релігійно-філософського характеру, що пояснюють таємний, внутрішній зміст Вед. Якщо Веди описують зовнішню, ритуальну сторону взаємозв'язку людини зі світом божественних сутностей, то в Упанішадах увага звернена на внутрішню сторону явищ.

Особливості давньоіндійської філософії:

1 – формування на базі міфологічно-релігійного світогляду. Міфорелігійні уявлення про світобудову, співвідношення Брахмана і Атмана, уявлення про карму і сансару лягли в основу практично всіх релігійних систем та філософських шкіл;

2 – своєрідність ставлення до Вед (в залежності від того, визнавали релігійні течії та філософські школи авторитет Вед, чи ні, виділяють ортодоксальні напрямки, які спиралися на ведичну традицію, і неортодоксальні, які або інакше трактували основні ідеї, відображені у Ведах, або відкидали їх);

3 – споглядальний характер і слабкий зв'язок з наукою. Це було пов'язано із поширеним релігійним уявленням про те, що світ, в якому живе людина — це світ несправжнього буття, своєрідна омана. Тому зусилля слід зосередити на самоспогляданні, медитації та прагненні досягти максимального відриву від реальності;

4 – змалювання духу як безликого, бездіяльного явища. Брахман — нескінченна, невизначена реальність, всесвітня Душа;

5 – зародження логіки як науки про правильні висновки;

6 – пріоритет етики страждання і щастя, відповідно вся соціальна проблематика розглядалася через призму цих понять.

Одним з філософських напрямків, який бере свій початок з релігії брахманізму, є **буддизм**, який виник в Стародавній Індії у VI ст. до н.е. і в ході історичного розвитку став поряд з християнством і ісламом однією з найпоширеніших релігій. Засновником цього вчення вважають царевича Гаутаму, прозваного Буддою («Просвітлений»). Народжений царевичем, Гаутама не уникнув пророцтва, даного його батькові до народження: син відмовиться від трону, коли зустрінеться зі горем, старістю, хворобою та смертю. Тому цар наказав не випускати сина з палацу, оточити тільки молодими й гарними слугами, не давати побачити жодного прояву страждання. Проте одного разу майбутній Будда вийшов за браму і побачив реальне життя, сповнене страждань. Вражений цим, він сім років блукав з монахами-аскеами, шукаючи відповідь на ці питання. Його пошуки увінчалися містичним озарінням, через яке на Гаутаму зійшли **чотири благородні істини**, які стали центральними поняттями у буддизмі

1 – усе життя є страждання, незалежно від того, праведний чи неправедний спосіб життя веде людина.

2 – причиною страждань є прагнення до життя, до насолоди і чуттєвих задовольень.

3 – можна вийти із «ланцюга» страждань, «перервавши» ланцюг перевтілень і звільнившись від спраги життя. Для цього в буддизмі вироблені певні засоби, оволодіваючи і використовуючи які, людина може досягти особливого стану – **нірвани**.

Нірвана – це стан абсолютного спокою, коли відсутні усі бажання,

прагнення, пристрасті і пов'язані з ними страждання.

4 – існують способи звільнення людини від чуттєвості. Для цього потрібно зрозуміти чотири істини буддизму, а також знати, дотримуватись і пройти вісім шляхів позбавлення від страждань.

Так званий **восьмеричний шлях** включає: правильну віру, правильну мову, правильну рішучість і волю, правильні дії, правильний спосіб життя, правильну думку, правильні наміри і правильне споглядання.

П'ять буддійських заповідей:

- не шкодити живим істотам (ахімса)
- не брати чужого
- утримуватися від заборонених статевих контактів
- не вести дозвільних і брехливих мов
- не користуватися оп'янюючими напоями

Засновником **джайнізму** вважається мандрівний проповідник з Біхара **Вардхамана** (VI ст. до н.е.), що походив з багатого кшатрійського роду і згодом одержав імена **Махавіра** («Великий герой») і **Джина** («Переможець»).

Основні положення джайнізму:

- сутність людини двояка – духовна (**джива** – живучий, живий) і матеріальна (**аджива** – протилежна дживі). Сполучною ланкою між ними є карма, що розуміється як тонка матерія, що утворює тіло карми і дає можливість душі з'єднатися з грубою матерією.

- душа вища за тіло, матеріальну оболонку.
- мета людини – досягнення мокші – звільнення душі від матерії. Слід припинити потік карми, тоді вона виснажується, а потім відпадає. Лише тоді джайн може розраховувати на досягнення мокші.

Образ життя джайнів передбачав **5 основних обітниць:**

- 1 – не шкодити живому (ахімса);
- 2 – не красти (астья);
- 3 – не перелюбствувати (брахмачарья);
- 4 – не наживатись (апарігракха);
- 5 – бути щирим і благочестивим у мові (сатья).

Відношення до авторитету Вед визначило і класифікацію систем давньоіндійського умогляду. Школи давньоіндійської філософії прийнято поділяти на **ортодоксальні (астіка)**, що сформувалися безпосередньо на текстах Вед (**міманса, веданта**) і утворені на незалежному досвіді і міркуванні (**санкх'я, йога, ньяя, вайшешика**). Інший вид шкіл – **неортодоксальні (настіка)**, що відкидали авторитет Ведабо критично ставилися до окремих положень: **буддизм, джайнізм, чарвака-локаята**. Ці школи існували паралельно, причому кожна з них ретельно розглядала аргументи всіх інших і прагнула до енциклопедичності викладу своїх думок.

Санкх'я (букв, число, розрахунок, істинне знання) – вин. бл. VII ст. до н.е. Засновником вважається Капіла (VII ст. до н.е.), проте перший відомий трактат написаний у IV ст. н.е. Ішваракрішною. Назва санкх'я походить від того, що школа будується як аналітичне перерахування елементів космосу в їхньому становленні від вихідних принципів до всього різноманіття світу

об'єктів. Класична санх'я визнає авторитет Вед, але вважає буття Бога недоведеним і будує знання на основі незалежного досвіду і міркування.

Центральне місце займає вчення про матерію (**Пракриті**) і свідомість, Я (**Пуруша**). **Пракриті** активна і мінлива, **Пуруша** ж пасивний, це свідомість, що застигла в самоспогляданні. Всесвіт виникає із впливу Пуруші на Пракриті. Мета санх'ї – допомогти Пуруші звільнитися від полону матерії, позбавитися сансари та карми, покинути тіла, в яких вона заключена і отримати стан блаженства і звільнення (мокші). Тому, за вченням санх'ї, мокша можлива і при житті. У питаннях гносеології санх'я визначає три способи пізнання: чуттєве, логічний висновок і словесне свідчення авторитетного джерела (мудрець або Веди). Останнє вважалося знанням найвищого рівня достовірності і не підлягало запереченню.

Основоположником школи **вайшешика** (від вішеша – відмінність, особливість) вважається Канада (VI–V ст. до н.е.), якому приписується створення основного твору цієї системи «Вайшешики-сутри» (остаточна редакція його відноситься до I-ї половини I-го тисячоліття).

Ця школа була найбільш зв'язана із природничо-науковими уявленнями індійців. У ній присутня **атомістична теорія** – всі явища і предмети дійсності, в т.ч. розум і свідомість – продукт матеріальних первинних частинок (ану). Все існуюче вкладається у 6 категорій: субстанцію, якість, дію, загальне, особливе і властиве (пізніше додано ще одну – заперечення або небуття). Субстанція виражає сутність речі і є головною. **Дев'ять субстанцій** (земля, вода, світло, повітря, ефір, час, простір, душа, розум) наділені якостями (постійними властивостями) і «діями» (минущими властивостями) і складають весь існуючий світ.

Атоми пасивні, а свій перший рух отримують від невидимої сили – **адрішти**, і потім вступають у з'єднання під керуванням світової душі Брахми, що піддає матеріальний світ вічному циклічному процесові творення і руйнування.

Предметом пізнання є об'єктивний світ, який пізнається через **4 правильні види пізнання**: сприйняття, висновок, пам'ять та інтуїцію, і **4 неправильні**: сумнів, непорозуміння, невизначене знання, сновидіння.

Школа **ньяя** (санскр., букв. – правило, міркування, входження в предмет, аналітичне дослідження, логіка) вважається продовженням вайшешики. У центрі вчення – методи правильного пізнання. Ньяя визнає **чотири джерела достовірного пізнання**: чуттєве сприйняття чи безпосереднє знання про об'єкт (надчуттєве знання); логічний висновок – пізнання об'єкта через виділення властивої йому ознаки; порівняння; словесне свідчення авторитетів (доказ). Пізнання, засноване на цих джерелах, є достовірним. Поряд з ним існує недостовірне пізнання, що спирається на пам'ять, сумнів, помилку і гіпотетичний аргумент. Саме у школі ньая були закладені основи давньоіндійської логіки.

Об'єктом пізнання є як матеріальні, так і духовні явища. До духовних явищ відносяться душа, почуття, розум, активність, дефекти розуму, переродження, емоції задоволення і болю, страждання, звільнення від усіх страждань.

Практика **йоги** (букв, поєднання, участь, порядок, а також глибоке споглядання, розум) згадується ще у Ведах. Головне її завдання – розробка методів, за допомогою яких людина може придушити буденну свідомість, почуття, життєву і фізичну активність і виховати в собі особливу надчуттєву свідомість. Шлях до звільнення лежить через тренування тіла і духу, метою якого є припинення залежності «Я» від діяльності тіла, почуттів, а також розуму (згідно вчення йоги розум не тотожний «Я»). У підсумку просвітління розум так глибоко поглинається спогляданням, що забуває про самого себе і цілком зливається з об'єктом міркування. За цим впливає припинення всіх модифікацій розуму і психічних процесів, коли нічого не пізнається і не мислиться, т.зв. нульовий екстаз.

Міманса (букв, роздуми, дослідження, т.т. вирішення проблеми через критичне дослідження основ), яка виникла бл. III ст. до н.е., спочатку була системою правил, що допомагають розумінню Вед, займалася доказом їх непогрішності і вічності.

Онтологія міманси ґрунтувалася на тому, що світ є вічним і незмінним, не має ні початку, ні кінця, хоча одиничні речі в ньому скінченні і змінні. Багатоманітність світу зводиться до декількох категорій, зокрема, субстанції. **Субстанція** – це основа всіх якостей, що існує у 9 модифікаціях: земля, вода, повітря, вогонь, ефір, душа (Атман), розум, час і простір. Міманса визнавала реальність матеріального світу й інших об'єктів (душі, боги і т.п.). Світ організується з атомів по моральному закону карми. Душа розуміється як вічна і нескінченна субстанція, зв'язана з тілом, але не вмираюча з ним.

У проблемі пізнання міманса обстоює **сенсуалізм** – переважаючу роль органів чуття у пізнанні. Є два види пізнання – **безпосереднє** (знання про те, що об'єкт є, і певне пізнання, яке дозволяє віднести його до певного класу) і **опосередковане**. Проте крім сприйняття є ще й інші джерела пізнання: логічний висновок, схожість-порівняння, свідокство, або авторитет, постулювання, несприйняття. Розглядає проблеми мови та мислення.

Школа **веданта** (букв, кінець Вед), яка бере початок з Упанішад, наголошувала на вищому авторитеті Вед як одкровенні, джерела істинного знання. Гідно вчення веданти, Веди існували до початку світу і виникли з подиху Брахмана. Основи веданти закладені ще в VII ст. до н.е.

Веданта визнає Бога як творця світу і розвиває вчення про Брахмана й Атмана, дхарму, карму, сансару, мокшу. Веданта не протиставляє дух і тіло, Пракриті і Пурушу, оскільки все єдине, все – Брахман, причому тільки він існує реально, а матеріальний світ, тіло, думка – це ілюзія. Тому істинний мудрець за ілюзорністю світу явищ завжди бачить його реальну сутність – брахмана, з яким тотожне і прагне злитися його духовне «Я», лише той, хто усвідомив цю тотожність, може розраховувати на звільнення, мокшу. Для звільнення слід морально очищуватися, відмовлятися від бажань і пристрастей.

Чарвака-локаята (від чар – чотири, локаята – лока – з санскриту – цей світ / або ще один переклад слова «локаята» – думка звичайних людей) – сер. I тис. до н.е. – єдина школа матеріалістичного напрямку. Не визнавала авторитету Вед, заперечувала карму (відплату), сансару (коло земних народжень) і мокшу (звільнення), не вірила у життя після смерті, заперечувала

існування Бога, демонів, виступала проти жертвоприношень.

Людина складається з чотирьох матеріальних елементів – землі, води, вогню і повітря, деякі додавали ще п'ятий елемент – ефір. З'єднуючись, вони утворюють тіло, органи почуттів, і на їхній основі виникає духовний початок.

2. Філософська та соціально-політична проблематика у творчості мислителів Стародавнього Китаю.

Усі **філософські школи Китаю**, висуваючи та обґрунтовуючи свої ідеї, постійно зверталися до класичних книг китайської освіченості: «Книга пісень» (Ши цзин), «Книга історії» (Шу цзин), «Книга порядку» (Лі шу), «Книга перемін» (І цзин). У «Книзі перемін» містяться перші філософські осмислення проблем людського існування, основи і принципи філософського мислення. Разом з тим – це книга ворожби і пророкувань.

Основні поняття «Книги перемін» – **інь, ян і дао**. Теорія «інь – ян» єдина для всієї китайської культури. Згідно з цією теорією існують дві сили, дві тенденції, які взаємно заперечують одна одну, але і взаємодоповнюють. Одна сила потенційно завжди містить у собі іншу і на вищому ступені розвитку може перетворюватися у неї.

«Ян» – символ неба, активне, світле, чоловіче начало у світі. **«Інь»** – символ землі, пасивне, темне, жіноче начало. Сполучення «інь» і «ян» породжує усе існуюче в світі. Це дві космічні сили, які упорядковують хаос і утворюють три основні реальності – землю, небо і людину. Чергування «інь» і «ян» називається шляхом (**Дао**). Дао означає «шлях» усіх речей в світі, позбавлений індивідуальності світовий закон, принцип єдності світу. Дао підкоряються і природа, і суспільство, і людина.

Одним з найважливіших філософських вчень Стародавнього Китаю було **конфуціанство**, засновником якого вважають **Кун Фу-цзи (Конфуція)** (551 – 479 рр. до н.е.). Вчення Конфуція викладене у книзі «Лунь-юй» («Бесіди та висловлювання»). В цілому концепція Конфуція є соціально-політичною і етичною за своєю суттю. Центральне місце у конфуціанстві займають проблеми моральної поведінки людини, проблеми життя держави, сім'ї і управління суспільством. Конфуцій особливе місце приділяв вихованню людини у дусі поваги до інших людей, до суспільства.

Основні положення конфуціанства:

- **«небо»** – це і частина природи, і вища духовна сила, що визначає природу і людину («Життя і смерть визначаються долею, багатство і знатність залежать від неба»).

- мета вдосконалення людини – досягнення рівня **«благородної людини»** (цзюнь-цзи), що дотримується лі – етикету, доброго і справедливого стосовно народу, шанобливого до старших і вищих. «Благородна людина» – це той ідеал, до якого повинна прагнути людина. Основні його риси – вимогливість до себе, прагнення до самовдосконалення, вміння зберігати внутрішній спокій, витримку і самовладання.

- в основі відносин між людьми лежить принцип **«жень»** (гуманність). До проявів гуманності Конфуцій відносив такі якості як справедливість, повага до старших, синівська увага. Конкретним механізмом реалізації принципу

«жень» виступає система традицій, ритуалів, які складаються в суспільстві.

- для дотримання субординації і порядку Конфуцій виробив принцип справедливості і справності (і). Людина повинна поводитися так, як велить її положення і порядок.

- строгий, чіткий, ієрархічний поділ обов'язків між членами суспільства («Правитель повинний бути правителем, а підданий – підданим, батько – батьком, а син – сином»). Суспільна структура, як світовий устрій, вічна і незмінна, і кожен по волі Неба займає в ній строго визначене місце

- **монархія** – єдина угодна Небу форма правління.

- **головна мета виховання** – підготувати індивіда до найкращого виконання своїх соціальних і службових обов'язків.

Засновником філософії **даосизму** є **Лао-цзи** (друга половина VI – перша половина V ст. до н.е). Основні положення даосизму викладені у книзі «Дао де цзин», написаної послідовниками Лао-цзи.

Якщо в конфуціанстві основна увага приділяється моральним і соціально-політичним проблемам, то даосизм – це насамперед філософське вчення про Всесвіт, про буття.

Основні положення даосизму:

- дао – «шлях природи», «мати всіх речей». Саме дао є справжня основа всіх речей і явищ природи, але дао не зводиться до них і не тотожне їм. Дао є діалектичним за своєю природою, оскільки йому притаманні протилежні властивості: воно і незмінне і рухоме, і безкінечно велике і найдрібніше, і єдине і всеохоплююче і т.п.

- **де** – конкретне виявлення дао в речах і поведінці люди.

- **ці** – найдрібніша тілесна частинка, що виникає в результаті опредмечення дао. Легкі, світлі частинки **ці** утворюють чоловіче начало **ян**, важкі, темні – жіноче начало **інь**. Поєднання цих частинок породжує, згідно з вченням даосизму, все існуюче у світі. Світ знаходиться у постійному русі, де все переходить у свою протилежність, але розвиток здійснюється не по висхідній, а по колу.

- послідовники даосизму ставили **три основні мети:**

1 – досягнення довголіття: регулювання відносин між інь і ян забезпечує збереження енергії, а отже, і здоров'я. Шлях до довголіття лежить через наслідування природи.

2 – досягнення стану просвітлення: через дотримання «природності» і «недіяння». «Природність» вимагає від людини звільнення від усіх пристрастей і бажань (від жадоби слави, багатства, від лінощів, злоби, заздрості, страху, смерті тощо), вміння управляти своїми емоціями і почуттями. Принцип «недіяння» (**у-вей**) вимагає від людини не втручатися в закономірності природи, але слухняно підкорятися їм. Людина повинна наслідувати природу, а не йти за соціальними нормами, які висували конфуціанці.

3 – здобуття безсмертя: досягається внаслідок досягнення стану єдності з Дао, просвітлення душі. Тоді людина в змозі опинитися серед інших небожителів.

- **суспільний ідеал** даосів – повернення до природного стану і

внутріобщинної рівності, «золотого віку», патріархальне, неосвічене життя, тому що багатознаючим народом важко керувати; відсутність зовнішніх контактів, мир із сусідами. Даоси засуджували війни, виступали проти багатства і розкоші знаті, поборів властей, самочинства еліти.

- визнавали об'єктивність світу, виступали проти обожествлення неба. Небо, як і земля – частина природи.

- заперечували культ предків, жертвоприношення. Найцінніше для людини – її життя, яке не замінять багатства. Заперечували залежність людини від божого веління.

Моїзм – засновник **Мо-цзи** або Мо Ді (468 – 376 рр. до н.е.).

Вчення спрямоване проти засилля спадкової аристократії, її панівного становища. Мо-цзи виступив як противник конфуціанства. За життя Мо-цзи школа набула рис військової організації, що повністю виконувала накази глави (членами її в більшості були вихідці з прошарку бродячих воїнів).

Основні положення моїзму:

- основна ідея моїзму – «**всезагальна любов**», яка протистоїть принципу «гуманності» (жень) у конфуціанстві.

- суспільство слід перебудувати на основі принципу всезагальної любові і взаємної користі.

- відмінити систему успадкування посад і рангів, позбавити правителів і придворну знать влади, реформувати апарат управління за принципом знизу доверху, висуваючи мудрих людей з народу.

- життя людини визначається її вільними діями, а не наказами неба.

- ідея соціальної ролі праці – людина відрізняється від тварин працею.

- пізні моїсти першими в китайській філософії стали вивчати процес пізнання, предметом якого вважали зовнішній світ як об'єктивну реальність. Джерелом і критерієм достовірності знань є трудовий колективний досвід.

Легізм (фа-цзя) (від лат. легіс – закон) став першою політичною теорією у Давньому Китаї (VIII – V ст. до н.е.). Засновником є філософ **Лі Куй**, а відомими представниками – **У Ци, Шан Ян, Сюнь-цзи, Хань Фей**.

Основні ідеї:

- державне регулювання економічних процесів у країні;

- систематичне відновлення державного апарата шляхом призначення чиновників (замість традиційного принципу успадкування посад);

- введення єдиного принципу присвоєння рангів знатності, посад, привілеїв і платні за службу в армії і військові заслуги;

- рівні можливості при висуванні на адміністративні посади;

- чітка градація усередині правлячого стану;

- уніфікація мислення чиновництва;

- особиста відповідальність чиновника;

- цензорський нагляд над діяльністю працівників держапарату.

Хань Фей систематизував погляди легістів, виробив теорію управління, яка відображала тенденції до державної централізації і об'єднання Китаю під єдиною владою. Висунув ідею єдності трьох категорій: закон, мистецтво правителів і авторитет. Треба відкинути ритуали і встановити правління на

основі законів, що закони приносили користь народу, а це є благом для всіх.

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.
3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.
4. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)
5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.
6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.
7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgh>
8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:
10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Тема 3. Філософська думка епохи античності

1. Характер і особливості давньогрецької філософії. Основні етапи її розвитку.

2. Перші філософські школи стародавньої Греції (мілетська, піфагорейська, елеатська, атомізм Левкіппа та Демокріта).

3. Антропологічна проблематика у філософії Сократа.

4. Система об'єктивного ідеалізму Платона.

5. Метафізика Аристотеля.

6. Філософія епохи еллінізму.

1. Характер і особливості давньогрецької філософії. Основні етапи її розвитку.

Антична філософія, тобто філософія стародавніх греків і римлян, зародилася у VI ст. до н.е. у Греції і проіснувала до VI н.е. як у давньогрецькому, так і у давньоримському суспільстві. Філософія Стародавньої Греції започатковує європейську філософію. Саме тут виробляється той стиль філософствування і та проблематика, яка визначила подальший розвиток філософії на європейському континенті.

Основні риси античної філософії:

1 – виникла **на основі міфології**, тому серед теоретичних міркувань зустрічаються численні міфологічні та епічні образи. Одночасно у філософії йшов процес звільнення філософської думки від міфологічних уявлень про світ і людину. Процес цього звільнення – настільки швидкий, що в Стародавній Греції вже в VII-VI ст. до н.е. виникають філософські і космогонічні системи, де міф грає не основну точку зору, а служить для образного висловлювання думки (Емпедокл, Анаксагор, Левкіпп, Демокріт).

2 – цим міфологічним образам властиві елементи **антропоморфізму** (наділення речей та процесів світу людськими рисами);

3 – зв'язок із культурою народів Передньої Азії і Африки, особливо таких, як Лідія, Вавилон, Єгипет, Персія. Найбільш яскравим був вплив на античну філософію Єгипту і Вавилону. Причиною цього були ранні економічні, політичні, торгівельні зв'язки іонійських поселень греків на Західному узбережжі Малої Азії з більш давніми цивілізаціями, а також велика сприйнятливість і перероблені зачатки фізичних, математичних, астрономічних знань, став розвиватися науковий інструментарій, склався календар.

4 – на відміну від Вавилону і Єгипту, де знання про природу існували без детального теоретичного і логічного обґрунтування, у Греції в V ст. до н.е. прослідковується **схильність до обґрунтування положень** (н-д, елементарні істини алгебри та геометрії, сформульовані єгиптянами і вавилонянами як тези, у греків мають тенденцію перетворюватися на доведені теореми).

5 – античній філософії властиві **пантеїстичні погляди**, тобто ототожнення богів із силами природи (божественна сутність існує у всіх предметах та явищах дійсності);

6 – зв'язок давньогрецької філософії із **вченням про природу**, з яких пізніше розвивались окремі науки: астрономія, фізика, біологія.

7 – вихідним пунктом розвитку античної філософії став **матеріалізм**: основна увага звертається на **пошуки речовинного першоначала** всього існуючого (мілетська школа) та розвиток атомістичних уявлень. Проте від Сократа і Платона бере початок **ідеалізм**;

8 – формування та розвиток двох методів мислення – **діалектичного та метафізичного**.

9 – запровадження філософію і культуру загалом поняття «**логос**» як розумного упорядковуючого космічного начала.

10 – **велика кількість наукових гіпотез і типів філософських вчень**, які виникають майже одночасно. Це пояснюється тим, що при рано виниклій науковій допитливості греків, вони могли задовольнити її лише в тих умовах і межах, які давав їм розвиток техніки і майже повна відсутність експерименту. Для античного рабовласницького суспільства характерне презирливе ставлення до фізичної праці, і це, плюс дешевизна робочої сили слабо стимулювали розвиток техніки і проведення наукового експерименту.

Тому основними способами наукового дослідження стали **спостереження, аналогія та гіпотеза**, які не допускали експериментальної перевірки. Так як при розробці гіпотези думка йде від причини до дії, а одна і та ж дія може бути викликана різними причинами, то в умовах неможливості експериментальної перевірки і виникають різні гіпотези про одне і те ж явище. Для філософії це означало **різноманітність типів філософського пояснення світу**.

11 – розвинута галузь **етичного знання**, т.т. всі проблеми теоретичного характеру вирішувалися у контексті «добро – зло». Природні процеси пов'язувалися з моральною проблематикою теж і оцінювалися в категоріях «добро», «зло», «справедливість», «благо» і т.п.;

У розвитку античної філософії можна виділити **три основні періоди**:

1 – досократівський (VII – VI ст. до н.е.). В центр уваги виноситься проблема походження та структури Космосу, питання про сутність світу, про першооснову всього існуючого. Це мілетська школа, Геракліт, піфагорейська та елеатська школи, Емпедокл, Анаксагор, атомісти (Левкіпп і Демокріт), софісти.

2 – класичний (V – IV ст. до н.е.). Головну проблему філософія вбачає в пізнанні людини, людської свідомості, поведінки, людських пізнавальних можливостей. Цей період є вершиною в розвитку грецької демократії, філософії, мистецтва. Сократ, Платон, Аристотель.

3 – елліністичний (кін. IV ст. до н.е. – VI ст. н.е.). Це був час кризи рабовласницького суспільства, період економічного і культурного занепаду. Особливий інтерес в філософії проявляється до проблем морально-етичного плану. Епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм, кінізм, неоплатонізм.

2. Перші філософські школи стародавньої Греції (мілетська, піфагорейська, елеатська, атомізм Левкіппа та Демокріта).

Засновником мілетської школи був **Фалес** (VI – VI ст. до н.е.), а його послідовниками Анаксимандр, Анаксімен, Геракліт.

Основна увага була зосереджена на пошуках першооснови, з якої виникають всі конкретні предмети і явища. У розгляді цього питання для

представників мілетської школи був характерний стихійний матеріалізм. Сутність природних явищ полягає у чомусь визначено-тілесному. Речі є чимось тимчасовим, вони виникають і зникають, а їх основа, матеріальна першопричина є вічною, існуючою завжди.

Фалес вбачав таку першооснову у **воді**, **Анаксимандр** вважав, що нею є невизначене і безмежне начало – **«апейрон»**, **Анаксимен** – **повітря**. Але це вже не просто вода, а рідкий початок взагалі, апейрон вже не зводиться до якогось виду матерії, повітря – більш рухливе, ніж вода.

У світі панує необхідність («справедливість»). Світова справедливість визначає місце і міру поширення кожної речі у Всесвіті. Закономірність зміни явищ – це деякий циклічний процес, свого роду ритм живого Космосу і його життєтворчих начал – води, апейрону, повітря.

Геракліт (544 р. до н.е. – 483 р. до н.е.) визнавав матерію первинною стосовно духовного. Душа (як світова, так і людська) – матеріальна. В основі всього існуючого лежить матеріальна першооснова – **вогонь**. Переходячи з одного стану в інший, вогонь знаходиться у вічному русі і зміні. Вогонь є основою розвитку всього світу. Речі виникають внаслідок розрідження чи згущення вогню.

Процес світового життя характеризується **рухом**, який охоплює всю природу, всі предмети і явища. Вічний рух – це і вічна зміна.

Геракліт вносить у діалектику і **поняття відносності**: морська вода чиста для одних істот і в той же час брудна для інших, краса божества, людини і мавпи відносна, так само як і вчинки та справи людини.

Він вводить у філософію поняття **логос** – загальний закон буття, основу світу. Логос є вічним і незмінним, і все здійснюється за логосом. Все підкоряється логосу, тобто відбувається закономірно.

Пізнання являє собою насамперед пізнання об'єктивної реальності, космос у його вічній зміні. Пізнання починається із зовнішніх відчуттів (зір, слух і т.п.), проте лише мислення приводить до знання про все. Вищою метою пізнання є пізнання логосу, а отже, вічної світобудови і досягнення вищої мудрості.

Піфагор (584 – 500 рр. до н.е.) найвищу мудрість вбачав у **числі**, яке поклав і в основу Космосу. Космос є впорядкованим явищем. Всі речі – це **числа**. Числа мають свою форму – є довгасті, трикутні, пірамідальні числа.

Ним встановлено і **10 протилежностей**, які носили діалектичний характер: безкінечне і скінченне, парне і непарне, одне і множина, праве і ліве, чоловіче і жіноче, спокій і рух, пряме і криве, світло і темрява, добре і зле, квадратне і продовгувато-чотирикутне. Піфагорейцям приписують і відкриття обертання Землі навколо світового вогняного центру.

Якщо представники мілетської школи клали в основу світу якусь матеріальну стихію (воду, вогонь і т.д.), то в **елеатській філософії** (кін. VI – друга пол. V ст. до н.е.) вперше виділяється в якості такої основи неконкретне і нематеріальне начало, яке позначається поняттям **«буття»** – неперервне, незмінне, нероздільне, присутнє в кожному елементі дійсності, яке виключає множинність речей та їх рух.

Ксенофан (570 – після 478 р. до н.е.) вважав, що єдність світу – це Бог, а

Бог – чистий розум. Він не є тілесним, його сила – в мудрості. Лише мудрість наділена силою, а тому філософ і є Бог, який править світом завдяки силою думки. Божественна сила передається людям, і саме завдяки мудрості люди шукають істину. Людське знання не виходить за межі суб'єктивної «гадки» і має вірогіднісний характер.

Парменід (нар. бл. 540 рр. до н.е.) вважається основоположником метафізики як стилю мислення. Ставить питання про співвідношення буття і небуття, мислення і буття. Небуття немає, оскільки ми не можемо виразити його словом, бо те, чого немає, не можна мислити. Існує лише те, що можна виразити словом і що можна мислити. Тому **мислення і буття – одне і те ж**. Думка – це завжди думка про предмет.

Логічне обґрунтування висновків Парменіда спробував дати його учень **Зенон** (480–430 рр. до н.е.). Він розвиває далі вчення про єдине, яке виключає для чуттєвого сприйняття всяку можливість речей і всякий їх рух. В результаті своїх досліджень він відкрив суперечливі характеристики руху, простору і часу. Відомі **апорії** (труднощі, безвихідні ситуації, спантеличеність) Зенона, зокрема такі як «Дихотомія», «Ахілл і черепаха», «Стадіон», «Стріла» та інші, у яких зафіксовано об'єктивну суперечливість руху і труднощі його логічного обґрунтування.

Емпедокл (бл. 484–424 рр. до н.е.) визнає першоначалами всі чотири елементи (земля, вода, повітря, вогонь), які є пасивними і не переходять одне в одне. Тому джерелом Всесвіту є боротьба двох начал: Любові і Ненависті. Любов є причиною єдності і добра, ненависть – роздрібненості і зла. Космічну любов і ненависть людина пізнає через свою любов і ненависть.

Предметом пізнання є світ як ціле, але людина здатна пізнавати лише ту його частину, яку здатна охопити її думка.

Анаксагор (500–428 рр. до н.е.) відкидає стихії як першоначала, вважаючи первинними всі без винятку стани речовини. Він є засновником **панспермії** – вчення, за яким початковий стан світу являв собою нерухому безформну суміш, яка складалася з безчисленої множини найдрібніших частинок («насінин»), які не сприймаються чуттєво. Таке насіння всіх речей Анаксагор називає **гомеомерії** (від гомос – подібний, мерос – частина). В певний момент часу і в певній точці простору ця суміш отримала обертальний рух з боку зовнішньої сили – розуму (нус).

Одним з відомих представників античної натурфілософії були **Левкіпп** та його учень **Демокріт** (V ст. до н.е.). На відміну від Парменіда, Левкіпп визнавав існування небуття, т.т. пустоти, яка розділяє найменші частинки буття – атоми.

Основні положення атомізму:

- вся природа складається з атомів.
- атоми є неподільні, незмінні, без'якісні, і відрізняються лише за формою
- атоми знаходяться у вічному русі, а рух здійснюється у порожнечі (тому атоми – це буття, а порожнеча – небуття).
- атоми мають кількісні властивості (форма, величина, порядок розміщення, і не мають якісних ознак).

- стикаючись та зчіплюючись, утворюють різноманітні речі.
- атоми осягаються лише розумом.
- душа теж складається з атомів, і є смертною.
- атоми знаходяться у вічному русі, а рух здійснюється у порожнечі (тому атоми – це буття, а порожнеча – небуття).

• атоми мають кількісні властивості (форма, величина, порядок розміщення, і не мають якісних ознак.

- стикаючись та зчіплюючись, утворюють різноманітні речі.
- атоми осягаються лише розумом.
- душа теж складається з атомів, і є смертною.

Демокріт виділяє пізнання темне (незаконнонароджене) та істинне (законнонароджене), і два його види – за допомогою чуттів і через мислення.

3. Антропологічна проблематика у філософії Сократа.

Якщо в центрі уваги досократичних шкіл був Космос, Всесвіт, то Сократ (V – IV ст. до н.е.) головну проблему філософії вбачає в пізнанні людини.

Людина для Сократа – в першу чергу моральна істота. Істинним світом людини є її внутрішній світ. Пізнання його здійснюється не чуттєвістю, а розумом.

Людина та людська поведінка є найважливішими проблемами філософії. Лише знання про людину сприяють правильному вибору у житті. **«Пізнай самого себе, і ти пізнаєш весь світ»** – це рекомендація усвідомити свої здібності і можливості, вказує на корисність об'єктивної самооцінки і самокритики. Самопізнання – це пізнання свого внутрішнього світу, усвідомлення того, що вищим благом є осмислене життя, душевне здоров'я, гармонія внутрішніх сил і зовнішньої діяльності, задоволення від моральної поведінки.

Сократ ніколи не вважав себе «мудрим» («софос»), а лише «філософом», тобто таким, що любить мудрість. Він говорив: «Я знаю, що я нічого не знаю», «Багатознайство не навчає розуму», «Мудрість є вище благо» – це вираз прагнення до більш глибокого знання. Мудрість не дається людині, а впливає з благої діяльності, набувається пізнанням. Тому, чим мудріша людина, тим краще вона розуміє, як багато їй невідомо, тим менше у неї самовпевненості, самовдоволеності, зарозумілості.

Філософія для Сократа – не споглядальний розгляд природи, а вчення про те, як слід жити. Сократ вважав, що філософія є розумінням того, що таке добро і зло. Аморальні вчинки людей він пояснював як результат незнання істини. Зло – це результат незнання доброго. Якщо людина знає, що таке добро, вона ніколи не вчинить зла. Знання є джерелом морального вдосконалення людини. Тільки високоморальна людина може бути щасливою.

Тому суть Сократових слів: «Доброчинність є знання» в тому, що лише знання допомагає людині розумно використовувати наявні засоби для досягнення щастя. Згідно Сократа, людина, яка знає, що таке добро, не може не творити його. Бажання собі зла – неприродне, тому ніхто не чинить зла свідомо, зло – це недостача знань добра. Хороші вчинки робляться по знанню, погані – по невігластву, отже, добродійність і є знання.

Сократ доводив, що в людській свідомості є і суб'єктивний, і об'єктивний зміст, тобто не просто індивідуальні думки, а всезагальне, всеобов'язкове знання. Т.т. в діалозі Сократа істина і знання не дані, а являють собою систему пошуків. Це знання індивід може набути лише власними зусиллями, а не одержати ззовні. Звідси – прагнення шукати істину в діалозі, критично оцінювати загальноприйняті думки. Тому основна форма діяльності Сократа – діалоги.

Філософський метод Сократа: істина не знаходиться і не виникає у голові окремої людини безпосередньо. Вона народжується у процесі діалогу між людьми, що спільно шукають істину, в процесі стикання протилежних думок та точок зору. Саме мистецтво вести суперечку він називав **діалектикою**. **Діалектика** – метод дослідженні понять, спосіб встановлення точних визначень. Співбесідник повинен в першу чергу виходити з того, що він вважає істинним. В діалозі Сократ використовує метод **майєвтики** (дослівно – повивальне мистецтво) – метод, за допомогою якого співбесідник стає співшукачем істини, спільних визначень.

4. Система об'єктивного ідеалізму Платона.

Платон (427–347 рр. до н.е.) – творець першої в історії людства системи **об'єктивного ідеалізму**. В Афінах Платон відкрив свою школу – Академію (вона знаходилася в гаю, присвяченому аттичному герою Академу (звідси назва – академія). Платонівська Академія проіснувала 915 років (386 р. до н.е. – 529 р. н.е.).

Свої твори Платон писав у формі філософського діалогу, тому вони одночасно є і філософськими, і літературними творами, бо в них використовувалися й літературні прийоми. Платону належать 36 діалогів, них «Гіппій Більший», «Банкет», «Федр», «Держава», «Плітик», «Закони».

У діалогах Платона викладено натурфілософію, вчення про Космос, теорію пізнання та діалектику, розглядаються проблеми людини і суспільства. Платон настільки неприязно ставився до Демокріта, що не лише критикував його атомістичну теорію, але й скуповував і спалював його праці.

Головне місце в філософії Платона посідає **вчення про ідеї**. Він приходять до висновку, що крім світу речей існує світ ідей.

Ідеї – це досконалі, нематеріальні вічні сутності, а речі є недосконалими, спотвореними матеріальними «тінями» ідей. Ідея виступає в якості ідеального зразка та ідеальної схеми творення речі. Існує не річ реально видима і відчутна, а ідея речі – це головне в ідеалізмі Платона. Рух, розвиток, зміна чуттєвих речей розглядалися Платоном як взаємодія ідей і матерії.

Діалектику Платон зводив до мистецтва вміння задавати питання і відповідати на них. Щоб пояснити те або інше явище, треба, за Платоном, знайти його ідею, інакше кажучи, його поняття: те постійне і стійке, незмінне у ньому, що не дано почуттєвому сприйняттю.

У **вченні про душу** Платон спирався на піфагорейців, був знайомий і з вченням про безсмертя душі індійських філософів. Тіло є смертним, а душа – безсмертною. Безсмертні душі живуть у царстві ідей. Якщо душа поводить себе не так, як треба, вона втілюється в людину, але не в раба, оскільки раб є

знаряддям праці. Тому Платон є прихильником вчення про переселення душ (**метемпсихоз**). Коли душа втілюється, то вона може згадати те, що бачила в царстві ідей, т.т. людина сама не може пізнавати світ, а пізнає істину шляхом пригадування (**анамнезису**).

У структурі людської душі, за Платоном, є три начала:

- **розумне**
- **афективне (емоційне)**
- **чуттєве**

Якщо в людей переважає **розумне начало** – вони є прибічниками правди і справедливості. Завдяки своїй мудрості вони зможуть добре управляти державою. Якщо переважаючою в душі є **емоційність**, то такі люди мужні, хоробрі, з розвинутим почуттям обов'язку. З таких людей вийдуть прекрасні воїни – оборонці держави, вони охороняють закони і стежать за їх виконанням. Люди, в яких переважає **чуттєва сторона** душі, добре працюють фізично, вони зможуть забезпечити матеріальне благополуччя держави. Про цю верству, вільних громадян, Платон говорить досить презирливо, хоча зазначає, що вони потрібні. Якщо кожен клас буде чітко виконувати свої функції, то в державі буде порядок. Метою ідеальної держави є не матеріальне забезпечення і не завоювання, а моральна досконалість, яка досягається розвитком науки і особливо філософії.

За вченням Платона, людина існує заради держави, а не держава існує для людини. Людина, її воля та щастя, морально-етична досконалість віддаються в жертву державі. Мета держави – сприяти розквіту держави, її могутності. Він виділяє **правильні типи держави:**

- **монархія** (букв. – єдиновладдя. Влада однієї людини для загальної користі);
- **аристократія** (аристос – найкращий, кратос – влада. Форма держави, при якій правління здійснюється представниками родової знаті),
і **неправильні:**
- **тиранія** (єдиновладдя, встановлене насильницьким шляхом, яке забезпечує лише інтереси правителя);
- **тімократія** (громадяни наділяються політичними правами залежно від майнового положення і доходів);
- **олігархія** (форма правління, де політичне і економічне панування здійснюється невеликою групою аристократів чи багатіїв);
- **демократія** (букв. – влада демосу, т.т. народу).

5. Метафізика Аристотеля.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) – найвидатніший філософ античності, учень Платона. Пізніше він критично поставився до вчення Платона, зокрема, до вчення про ідею. Відомий його вислів: «Платон мені друг, але істина дорожча» (хоча ці слова стосувалися питання про існування Атлантиди – Платон вважав це правдою, Аристотель — не більше як легендою).

У 50-річному віці Аристотель повернувся в Афіни, заснував тут власну школу в афінському Лікеї (вона знаходилася поруч із храмом Аполлона

Лікейського). Аристотель викладав у школі 12 років.

Логічні праці Аристотеля об'єднані за назвою «Органон», філософські проблеми досліджуються в «Метафізиці», етичні – у «Нікомаховій етиці», психологічні – у творі «Про душу», соціально-політичні – у «Політиці».

На відміну від Платона він заперечував самостійне існування загальних понять – ідей. Аристотель же вважав, що неможливо, щоб сутності речей перебували в окремому світі, відірвано від самих речей. А тому реальні тільки самі речі. Лише матеріальний світ існує, а окремих від нього ідей нема. Саме про реальні речі люди і створюють загальні поняття.

У своїй «першій філософії» Аристотель критикував вчення Платона про ідеї і дав вирішення питання про відношення в бутті загального й одиничного. **Одиничне** – те, що існує тільки «де-небудь» і «тепер», воно чуттєво сприймане. **Загальне** – те, що існує в будь-якому місці і в будь-який час («усюди» і «завжди»), виявляючись за певних умов в одиничному, через яке воно пізнається. Загальне складає предмет науки й осягається розумом.

Для пояснення того, що існує, Аристотель визнавав **чотири причини**:

- **сутність і суть буття**, у силу якої будь-яка річ така, яка вона є (формальна причина);
- **матерія і підлегле** – те, із чого що-небудь виникає (матеріальна причина);
- **рушійна причина**, початок руху;
- **цільова причина** – те, заради чого що-небудь здійснюється.

Кожна річ, за Аристотелем має **матерію** (яка є лише можливістю виникнення і розвитку речі) і **форму** (яка є причиною, дієвою силою). **Матерія** – 1) неозначена і безформна речовина; 2) те, з чого річ складається і те, з чого річ виникає. Матерія і форма – два співвічні начала. **Матерія** – це потенція, можливість речі, форма – реалізація цього потенціалу. **Форма** – суть буття речей. Форма робить матерію дійсністю, т.т. втіленням у конкретну річ, бо матерія сама по собі інертна, пасивна. Розвиток природних явищ – це безперервний процес оформлення матерії. Людина теж є поєднанням «матерії» та «форми». «Матерія» людини – це її тіло, «форма» – її душа.

Рух, за Аристотелем, є перехід чого-небудь із можливості в дійсність. Він розрізняв **чотири види руху**:

- **якісне, або зміна**;
- **кількісне** – збільшення або зменшення;
- **переміщення** – просторовий рух;
- **виникнення і знищення**, що зводяться до перших двох видів.

Усе в світі підкоряється найвищій меті – кінцевій причині, яку Аристотель назвав «формою усіх форм», першопричиною і **першодвигуном** всього – це **Світовий Розум**.

У «Метафізиці» Аристотель виклав найвагоміші питання онтологічного характеру, визначаючи цю проблематику як першу філософію (протофілософію). **Онтологія**, за Аристотелем, це наука про суще, існуюче. **Предмет першої філософії** – це пізнання причин суцього, оскільки воно суще; найбільш вірогідні та загальні начала пізнання; начала та причини суцього взагалі.

У вченні про **пізнання і його види** Аристотель розрізняв «діалектичне» і «аподиктичне» (від гр. аподиктикос – доказовий, переконливий) пізнання. Область першого – «думка» («гадка»), отримана з досвіду, другого – достовірне знання. Аристотель виділяє окремо науку логіку, розробляє теорію про закони і правила формально-логічного мислення, про методи наукового дослідження, створює класифікацію категорій, розробляє категоріальну систему. Не випадково його називають «батьком логіки».

Проблема людини знаходить своє відбиття у трактаті Аристотеля «Про душу», який присвячено дослідженню душі, з'ясуванню явищ сприйняття та пам'яті людини. Душа – активне доцільне начало живого тіла, невіддільне від нього. Аристотель говорить про триступеневість душі, про три її здатності:

- харчова;
- чуттєва;
- ноетична (інтелектуальна).

Рослинам властива харчова душа, тваринам – харчова і чуттєва, людині – всі три. Душа і тіло співвідносяться як акт і потенція, форма і матерія, а тому є нероздільними.

Аристотель був засновником етики, праця «Нікомахова етика» – розглядав етичні питання, питання добра і зла.

Соціально-політичні погляди Аристотеля теж стосувалися питань державного устрою. Держава – це продукт розвитку людини. Людина – істота політична. Держава виникає із сімей, які об'єднуються в общини, т.т., сім'я – община – держава.

У «Політиці» держава визначається як спілкування подібних один одному людей з метою кращого існування. Становище людей визначається власністю, думка про яку доставляє людині насолоду. Громадянами суспільства можуть бути тільки вільні (воїни, судді, правителі), а ремісники, торговці і т.д. – неповноправні громадяни, тому що їхнє життя не сприяє чесноті. Аристотель відкидає «ідеальну державу» Платона. Основне завдання держави – виховання громадян у моральній доброчесності (арете), запобігання надмірному нагромадженню майна громадян, надмірному росту політичної влади особистості й утримання рабів у покорі.

Як і Платон, Аристотель виділяє правильні і неправильні типи держави.

Правильні:

- **монархія** (букв. – єдиновладдя. Влада однієї людини для загальної користі);
- **аристократія** (аристос – найкращий, кратос – влада. Влада небагатьох кращих);
- **політія** (влада більшості заради загальної користі).

Неправильні:

- **тиранія**;
- **олігархія** (влада, яка забезпечує інтереси лише одного класу в суспільстві);
- **демократія** (забезпечення інтересів неіснуючих класів).

6. Філософія епохи еллінізму.

Епікуреїзм був відображенням тих соціальних та політичних змін, які відбувалися в античному світі у IV – III ст. до н.е. Це був період, означений політичною нестабільністю, а рабовласницькі відносини поступово відживали своє, демонструючи неефективність. Тому на перший план у філософських пошуках виходять ідеї, як досягти спокою і незворушності, питання добродетей. Проте приділялася увага і натурфілософським питанням. Найбільш плідно ними займалися представники епікуреїзму (Епікур, Тит Лукрецій Кар). Натурфілософські ідеї епікуреїзму базуються на наступних положеннях:

- ніщо з нічого не виникає і в ніщо не перетворюється.
- всесвіт завжди є таким, як є, бо немає нічого, у що б він перетворився.
- всесвіт складається із тіл і порожнечі.
- тіла є або неділимими та незмінними (атоми), або складаються з атомів.
- всесвіт безмежний як у просторі, так і за кількістю його складових.

Епікур (341 – 270 рр. до н.е.) був продовжувачем атомістики Левкіппа і Демокріта. Він вніс гіпотезу про відхилення атомів від вертикального падіння. Якщо у Демокріта атоми рухаються внаслідок необхідності, то за Епікуром атоми можуть відхилитися від лінії необхідності. В соціально-філософському плані це означало, що і людина – «соціальний атом» – отримує автономію у життєдіяльності. Причиною цього була криза рабовласницького суспільства, поява індивідуальної свободи.

Епікур відстоює правило мудрого життя – ухилятися від незадоволення, що веде до заглиблення в себе, уникнення переживань, до т.зв. **атараксії** – відсутності хвилювань. Чим більший спокій і врівноваженість, тим сильніша духовна радість. Спокій досягається не відходом від життя, а вивченням природи, проникнення у її таємниці, а отже, уникненням страху смерті і приниження.

Представниками **стоїцизму** (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) є Зенон з Кітона, Клеанф, Хрсіпп, пізні стоїки – Сенека, Епіктет, Марк Аврелій. Мета життя людини, її щастя полягає в житті згідно природи та логосу. Стоїки створили вчення про державу, де всі рівні, правлять мудреці відповідно до законів природи. Добродетель – знання про добро і зло – є єдиним благом, а порок – єдиним злом. Все інше вважалось байдужим, т.т. таким, що може сприяти як добродетелі, так і пороку. Тому ідеалом вважався мудрець, який досягнув добродетелі і апатії (незворушності), не залежить від зовнішніх обставин.

Скептицизм (кін. IV – III ст. до н.е.). Засновник – Піррон з Еліди (IV ст. до н.е.), представники – Тімон, Карнеад, Секст Емпірік, Діоген Лаертій.

Скептики не допускали можливості достовірного знання, не вірили у можливість раціонального обґрунтування людської поведінки. Оскільки істинне знання неможливе, слід утримуватись від будь-яких суджень. Це дозволяє досягти апатії (незворушності) і атараксії (відсутності хвилювань) – це дві найвищі цінності. Якщо ж людина змушена діяти, то слід поступати за звичкою, природою, традиціями, законами чи вірогідністю.

Етика скептиків базувалася на тому, що людина може досягти щастя не за допомогою переконань, а через відмову від них і від пізнання. Філософський

спосіб відношення до речей повинен проявлятися у стримуванні від будь-яких суджень про них.

Неоплатонізм виник в III ст. до н.е. і проіснував майже до XVIII ст. Його представниками є Плотін, Прокл, Ямвліх.

Основа неоплатонізму – вчення Платона плюс аристотелізм, стоїцизм і піфагорейство. Характерні риси: Бог як вища істота, незводимий до чогось земного (т.зв. апофатичне, т.т. негативне богослів'я), ототожнення мислення і існування як еманцій «єдиного», одухотворення всього психічного, ототожнення пізнання Бога із самопізнанням, висока оцінка людської індивідуальності, уявлення про красу і гармонію як вираз божественного походження світу.

Все існуюче являє собою різні щаблі еманції (випромінювання) Бога (єдиного). Внаслідок еманції виникає менш повне буття – Ум (нус), який породжує Душу. Душа – буття найменшого ступеня повноти, що проявляється в її поділі на індивідуальні душі, які охоплюються «небуттям» (матерією, тілом).

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.

2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.

3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.

4. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)

5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.

6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.

7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgx>

8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:

10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика)

Тема 4. Філософська думка епохи середньовіччя та Відродження

1. Загальна характеристика середньовічної філософії.
2. Дискусія з приводу універсалій та проблема співвідношення розуму та віри у середньовічній філософії.
3. Особливості арабомовної філософії та її вплив на європейську філософську думку.
4. Гуманізм епохи Відродження та проблема людської індивідуальності. Натурфілософія та пантеїзм Відродження.
5. Соціально-політичні ідеї у творчості мислителів Відродження.

1. Загальна характеристика середньовічної філософії. Особливості розвитку середньовічної філософії

До особливостей філософії Середніх віків слід віднести наступні:

1 – домінуюча роль теології, а не філософії.

2 – теоцентричний характер середньовічного світогляду. Основна його ідея – ідея Бога. Звідси й основний принцип релігійно-філософського теоретизування – **супранатуралізм** (від лат. супер – над і натура – природа; т.т. надприродний). Не природа і космос визначають усе суще у світі, а надприродний початок – Бог. Від нього цілком залежать і природа, і людина, і суспільство.

3 – поява і розвиток патристики (від лат. «патер» – батько) – зібрання творів «отців церкви» та їх вплив на формування середньовічної філософії і теології. До них належать **Григорій Назіанзін (330–390), Василій Великий (330–379), Григорій Ніський (325–394), Аврелій Августин Блаженний (354–430).**

4 – традиціоналізм і ретроспективність. Біблія в очах вчених і в масовій свідомості була найдавнішим, найбільш істинним, значимим і справжнім здобутком у світі.

Церква визнавала кілька **джерел**: 1) Біблія – істинне джерело для мислення і пізнання; 2) рішення 7 вселенських соборів, де було прийнято основні догмати християнства; 3) твори патристики (від латин. - pater — батько, отець. Отцями християнської церкви називали відомих єпископів, які зробили суттєвий внесок у обґрунтування основних ідей та понять християнства: Аврелій Августин, Василь Великий, Григорій Ніський, Григорій Назіанзін, Іоанн Златоуст), яка стала своєрідним містком між античною та середньовічною філософією.

5 – екзегетика – мистецтво правильного тлумачення і роз'яснення положень Заповіту. Відповідно, й уся філософія була «екзегетична» у своїх формах. Це означало, що дуже багато уваги приділялося текстові творів, способам його тлумачення. Критерієм істинності теорії стала відповідність духу і букві Біблії.

6 – тенденція до повчальності, вчителювання. Це сприяло загальній установці на цінність навчання і виховання з погляду просування до порятунку, до Бога. Звичайна форма філософських трактатів – діалог авторитетного вчителя і скромного, що підтакує, прагнучого знань учня.

7 – креаціонізм. Відповідно до християнського віровчення, Бог створив світ з «нічого», створив його актом своєї волі, завдяки своїй могутності. Християнство трактує Бога як абсолютний творчий початок. Він вічний, незмінний, самототожний, ні від чого іншого не залежить і є джерелом усього суцього.

8 – антропоцентризм. У контексті релігійного світогляду – це сукупність поглядів, що затверджують виняткову роль людини серед створінь Бога. За християнським віровченням, Бог створив людину не разом зі всіма істотами, а у спеціально для нього виділений, шостий, день. Якщо всі інші матеріальні системи і живі організми – лише просто творіння, то людина – вінець творіння. Більш того, вона – істота, що панує на землі.

9 – провіденціалізм – релігійна інтерпретація історії як здійснення божественного плану, промислу божого.

10 – есхатологія – релігійне вчення про кінець світу, смисл і завершення земної історії, кінцеву долю людини (індивідуальна есхатологія) і людства (універсальна есхатологія). Досягнення «царства божого» – це кінцева мета і сенс людського існування.

11 – пізнання як богоуподібнення. Кінцевою метою пізнавальних зусиль людини є не знання об'єктивного світу, а знаходження людиною свого первісного «догріховного» вигляду: «образа і подоби Бога».

Розпочинається становлення філософії середніх віків періодом так званої «апологетики» (апологія – захист). Представники апологетики виступали із критикою античної філософської і культурної спадщини і захищали християнство. Найбільш видним представником цієї епохи був **Квінт Тертулліан** (160–229), який проголосив думку про несумісність філософії і християнського віровчення, розуму, знання і віри.

Тертулліану належить ідея віри в абсурдне, як справжню основу буття: «**Вірую, бо це – абсурдне**». Крім того, «вірую, бо це – абсурдне» – це відкриття і визнання «надрозумової реальності», яка пізнається не розумом, а вищою інтуїцією, одкровенням. Розум не є вищою інстанцією людського духу. Є істини, які не можуть бути висловлені і обґрунтовані логічними засобами, засобами розуму.

Першою спробою філософського обґрунтування християнства була **патристика**. Найвідомішим серед «отців» західної церкви був **Августин Блаженний**, єпископ із Гіппона (Північна Африка), який систематизував християнський світогляд, спираючись на принципи платонізму.

Основні ідеї:

- **філософія поза богослов'ям – ніщо.** Філософія повинна розробити шляхи пізнання Святого Письма через розуміння людини і її місця у світі. Справжня філософія повинна бути актом доторкання до потойбічного, до того, що стоїть вище людини.

- Бог – це особистість, яка створила світ і людину, виходячи зі свого

добровільного нахилу.

- **душею володіє лише людина**, бо лише вона зі всіх земних істот у певній мірі нагадує Бога. Людська душа – розумна. Душа має початок, але не має кінця, вона безсмертна. Основні функції душі – думка, пам'ять і воля

- **доктрина всезагального, наперед визначеного існування**. Бог, вказує Августин, наперед визначає долю людини, незалежно від її вчинків: одні люди йдуть до «спасіння», інші до пекельних мук.

- **віра переважає над розумом**.

- **принцип теодицеї** – Бог не відповідає за світове зло, зло – це свідомо воля сатани, яка проявляється через окремих людей). Зло – це вільний вибір людини, і вона несе за нього відповідальність. Джерело зла у світі – від свавілля людини. Вона протиставила волі Бога свою людську волю. Зло виявляється у повстанні людини проти Бога, створіння проти творця. Оскільки Бог не творив зла, то воно не має справжньої реальності, тобто воно не існує само по собі. Зло – це лише відсутність, нестача (спотворення) добра.

- **основним є божественний обов'язок боротьби зі злом**, і на цьому будується пізнання себе і Бога.

- **найбільшим гріхом є егоїзм**, який слід подолати і звернутися до Бога.

- **лінійний розвиток людської історії**. Вона має певну спрямованість: е від виникнення до кінця. Вся історія для Августина – це боротьба між прибічниками християнської церкви, які будують «град божий» на землі, і прибічниками сатани, який організував світське життя на землі, світську земну державу. Земний град створений любов'ю до себе аж до відкидання Бога, небесний – любов'ю до Бога, аж до відкидання себе. Земний град – це люди, які живуть у себелюбстві та гордині.

Одним із найвидатніших діячів неоплатонівського руху в системі західноєвропейської освіченості періоду середньовіччя був філософ і богослов **Іоанн Скот Еріугена** (бл.810–877). Він створив першу філософську систему в середньовічній Європі, яка викладена у творі «Про поділ природи». Система Еріугени носила містико-пантеїстичний характер.

Еріугена вважав, що все **буття поділяється на чотири «природи»:**

1 – природа не створена, але здатна сама творити – Бог;

2 – природа створена і сама здатна творити – першоформи (у платонівському розумінні) та діючі причини;

3 – природа створена і не здатна творити – світ чуттєвих речей. Він пов'язаний із гріхопадінням людини, внаслідок чого цей світ відійшов від Бога. В кінцевому підсумку, через спокуту, чуттєвий світ повертається до Бога. Цей стан буття характеризує, за Еріугеною,

4 – четверту природу – Бога як кінцеву мету всього, як субстанцію, до якої все повертається.

Відповідно до цих шаблів буття розрізняється й пізнання: відчуття мають своїм об'єктом одиничні речі, міркування вивчає першооснови і першоформи речей, а розум пізнає Бога.

Вчення Еріугени мало в собі риси **пантеїзму** і було засуджене папою Гонорієм III у 1225 р. в зв'язку із засудженням вчень наступників Еріугени – Амальріха Шартрського і Давида Дінанського як еретичних і таких, що мали

пантеїстичний характер.

Еріугена був першим видатним представником середньовічної схоластики, в якій ще були присутні значні елементи платонізму і неоплатонізму, хоча й пристосовані до потреб християнства.

2. Дискусія з приводу універсалій та проблема співвідношення розуму та віри у середньовічній філософії.

Схоластика (від грецького «схола» – школа) – тип релігійної філософії, який характеризувався підпорядкуванням теології. Це була специфічна система середньовічної філософсько-теологічної думки, яка зародилася в монастирських школах. Схоластика була спрямована на раціональне обґрунтування основ християнського віровчення, насамперед для осмислення і доведення буття Бога. З виникненням середньовічних університетів схоластика досягає вершин свого розвитку (XII – XIV ст.).

Однією із центральних проблем схоластичної філософії є дискусія про **універсалії** (загальні поняття). У відповідності з тим, як тлумачилося питання про існування універсалій, середньовічна філософія представлена двома основними напрямками – **реалізмом і номіналізмом**.

Реалізм – філософський напрямок, який визнає, що загальні поняття (універсалії) є не відображенням предметів і явищ, а існують реально як певні духовні сутності поза одиничними речами і незалежно від них і складають субстанцію речей. Раніше існує, наприклад, ідея людини як загального поняття, а потім, як її породження, окрема людина. Загальне присутнє в індивідуумі і передує йому у божественному розумі. Таким чином, реалізм визнавав існування поза свідомістю реальності як буття ідеальних предметів.

Найбільш яскраво реалізм представлений у вченнях **Іоанна Скота Еріугени** (810–877), **Ансельма Кентерберійського** (1033 – 1109), **Альберта Великого** (1193–1280), **Фоми Аквінського** (1225–1274).

Еріугена виходить із того, що **універсалії існують до окремих речей**. Досліджуючи поняття природи, Еріугена зазначає, що буття включає і явища, які не належать метафізичному Божому світу, наприклад, гріх, який не створюється Богом. Але тоді впливав висновок, що Бог не є початком, сутністю та кінцем всього існуючого. Однак така точка зору суперечила християнському віровченню і тому головну працю Еріугени – «Про поділ природи» – у 1225 р. папа Гонорій III наказав спалити.

Ансельм Кентерберійський у розумінні універсалій близький до Платона. Універсалії мають самостійний, незалежний від одиничних речей статус, хоча і пов'язані з ними. Універсалії – це вічні божественні думки, прообрази речей, проте він допускав, що реальне буття мають і одиничні речі, і загальні поняття (н-д, справедливість, істина, добро). Це – **поміrkований реалізм**.

Альберт Великий, теж виступаючи як поміrkований реаліст, стверджував, що універсалії, як такі, існує тільки в розумі: ante rem («до речей») – у божественному розумі, post rem («після речей») – у людському. У нашій дійсності воно actu (існує насправді).

Як поміrkований реаліст виступає і **Фома Аквінський**, найвідоміший

філософ Середньовіччя, систематизатор схоластики, учень Альберта Великого. Виступаючи проти крайнього реалізму, який вів до пантеїзму, він вважав, що загальні поняття первинні щодо речей. Згідно з Фомаю Аквінським, **універсалії існують трояко**: «до речей» – у божественному розумі як ідеї і вічні прообрази; «у речах» – як їх сутності; «після речей» – в людському розумі як абстракції, поняття.

Номіналізм (від лат. *nomen* – ім'я, назва) – напрям, який вважав, що реально існують лише поодинокі реальні речі, а загальні поняття є тільки назви або імена. Універсалії існують не в дійсності, а лише у мисленні. Найвидатніші представники: **Росцелін** (бл. 1050–бл. 1122), **Дунс Скот** (1266–1308), **Уільям Оккам** (1285–1347), **П'єр Абеляр** (1079–1142).

Росцелін – основний противник Ансельма Кентерберійського – вважав, що дійсним станом є лише стан речей. Дійсність – це ті речі, які ми можемо сприймати, все інше – назви, складені розумом (**крайній номіналізм, або вербалізм**).

Найбільш розвинуту форму номіналізму в середньовічній філософії розробив **Уільям Оккам**. Його номіналізм дістав назву **термінізм**: наші знання складаються із знаків, які позначають речі, не відображаючи об'єктів як таких. Знак, який служить людям для побудови мислених речей, не є буквально цей світ. Тільки тоді, коли цей знак займе місце в граматичному реченні, він стає предметом. Тому й бувають терміни мислимі і терміни сказані. Терміни ж, які заміщують логічні поняття, Оккам називав універсаліями.

До номіналізму належав і **Дунс Скот**, вважаючи, що спочатку існує індивідуальне, а потім загальне.

П'єр Абеляр (1079–1142) з повагою ставився до античної культури, намагався наблизити християнське віровчення до філософії. Відстоював вчення, яке потім отримало назву **концептуалізму**.

Концептуалізм – напрям, який не приписував загальним поняттям самостійної онтологічної реальності, але стверджував, що вони відтворюють у людському розумі спільні ознаки одиничних речей. На відміну від номіналізму, концептуалізм говорить, що в одиничних предметах є щось спільне, на основі чого виникає концепт (поняття), виражене словом.

Представник **Шартрської школи Жільбер де ла Порре** (1076–1154), як і Абеляр, схилився до **концептуалізму**. Він вважав, що понятійна форма здатна відображати лише конкретно-одиничну специфіку світу речей і спирається на досвід та індукцію. Теологія ж користується дедукцією і виходить із положень божественного Одкровення, які мають принципово позадосвідний характер. Тим самим Порре заклав основи **теорії «подвійної істини»** – вчення про розділення філософських та богословських істин, згідно якого те, що істинне у філософії може бути хибним у теології і навпаки.

Роджер Бекон (бл. 1214–1292) у розв'язанні проблеми універсалій дотримується номіналістичної лінії, але не крайнього порядку. Він був **концептуалістичним номіналістом** (як Абеляр), тобто вважав, що істинно реальними є лише індивідуальні речі.

У вирішенні **проблеми співвідношення віри та розуму** більшість

середньовічних філософів надавали перевагу вірі над розумом. Так, **Аврелій Августин**, стверджуючи, що віра є вищою за розум, вказував, що останій теж потрібний для сприйняття християнської доктрини, але його повинна випереджати віра.

Августин допускає гармонію між розумом та вірою, але вказує, що віра стимулює і прокладає дорогу до розуміння, водночас без мислення, розуму, не може існувати і віра. **«Розуміння – винагорода віри»**. Наука сама по собі не може бути самоціллю, її основне призначення – бути засобом поширення і зміцнення християнського віровчення.

Ансельм Кентерберійський (1033–1109) теж вважав віру вищою за розум. Віра становить суттєву передумову істинного пізнання і знання, людський дух спочатку повинен знайти опору у вірі, а потім здійснювати пізнання: «... зрозуміти не для того, щоб повірити, а вірю, щоб зрозуміти. ... доки не повірю, доти не зрозумію».

Святе Письмо вказує, що є істиною, але не пояснює, чому саме це є істиною. Тому розум не зобов'язаний перевіряти істини віри, його завдання – тлумачити, обґрунтовувати віру. **«Віра, що шукає розуміння»**.

Фома Аквінський (1225–1274) пристосував вчення Аристотеля до католицизму. Найвідомішими його творами є **«Сума теології»** та **«Сума католицької віри проти язичників»**. Фома намагався підпорядкувати філософію релігії, одночасно проводячи розмежування між ними, між знанням і вірою, доводячи можливість гармонії між знанням і вірою, а також необхідність їх співіснування. Відповідно він **розрізняв істини розуму та істини одкровення**. Предметом філософії є **«істини розуму»**, предметом теології – **«істини Одкровення»**.

Хоча наукове знання об'єктивне та істинне, воно не може бути всеосяжним. Є така сфера дійсності, яка недоступна розумовому пізнанню, а тільки вірі. Отже, існують найвищі істини, які недоступні свідомості і можуть бути досягнуті тільки через віру.

Наскільки обмежений людський розум стоїть нижче божественної мудрості, настільки філософія нижче теології. А тому філософія і є **«служниця теології»**. Функції філософії як **«служниці релігії»** полягають у тому, що вона повинна за допомогою логічних аргументів обґрунтовувати християнські догми. Логічні доведення допомагають краще зрозуміти ці догми і зміцнити віру людини.

Перевагу розуму над вірою обґрунтовував **П'єр Абеляр**. У творі **«Так і ні»** він відстоював право на свободу думки – **«не вірити, щоб зрозуміти»**, а **«розуміти, щоб вірити»**. Вважаючи, що віра без розуму – ніщо, Абеляр наголошував, що немає нічого, що треба сприймати на віру, і навіть Святе Письмо треба піддати сумніву, що сприйняти його. Критично ставився і до догматики, стверджував, що якраз антидогматизм дає здорову віру.

Філософ **Паризького університету Сігер Брабантський** (1235–1282) виступав за незалежність філософського знання від теологічного, хоча й не заперечував правомірність теології та релігії. Розкриваючи суперечності між філософією та теологією, Сігер стає на позиції теорії **«подвійної істини»**.

Дунс Скот намагався розірвати зв'язок філософії з теологією,

стверджуючи, що теологія – не умоглядна наука, а практична дисципліна, яка має на меті спасіння людини. Релігійні догмати логічно не доводяться, а тому не існує богослів'я, яке б ґрунтувалося на знанні (розумі). Раціонального богослов'я бути не може. Наука ж ґрунтується на раціональному пізнанні.

3. Особливості арабомовної філософії та її вплив на європейську філософську думку.

Розквіту схоластики у Західній Європі XIII ст. передував прогресивний розвиток арабської філософії і філософії Середньої Азії. Суттєвою причиною в розвитку філософії цих країн було засвоєння вчення Аристотеля у відповідності з новими історичними завданнями і досягненнями науки, особливо математики, астрономії і медицини. Було розроблено багато оригінальних філософських ідей

Найвидатнішими мислителями у Середній Азії були аль-Фарабі (870–950) та **Ібн-Сіна (Авіценна)** (бл. 980–1037), а в арабській філософії – **аль-Кінді** (800–870) та **Ібн-Рошд (Аверроес)** (1126–1198).

Аль-Фарабі – філософ-енциклопедист, один із перших на Сході популяризаторів античної філософії, коментатор Платона і Аристотеля. За коментарі до Аристотеля отримав почесне прізвисько «другий вчитель».

- поєднав вчення Аристотеля з елементами неоплатонізму: божество створює з вічності світ через ряд еманцій (випромінювань), які починаються космічними «умами». Ланцюжок «умів» замикається «активним умом», який управляє процесами земного світу. З'єднання з «активним умом» – гранична мета людського пізнання.

- соціальні погляди: вчення про «доброчесне місто», правителем якого є філософ, який одночасно є й імамом – главою релігійної общини, і передає іншим людям істини, отримані від «активного ума». Такому ідеальному соціально-політичному устрою протиставляються «неосвічені міста», де втілені негативні моральні якості людей.

- душа залежить від тіла, заперечував безсмертя душі та існування потойбічного життя.

Ібн-Сіна Абу-Алі (лат. – Авіценна) – видатний таджицький філософ, природознавець, лікар, математик, поет.

Основні ідеї:

- світ виникає шляхом еманції (випромінювання, витікання) з божества, але не з волі Бога, а через об'єктивну необхідність.

- Бог для Авіценни абстрактний і безликий;

- світ матеріальний і такий же вічний, як і сам Бог.

- буття безмежне, воно з самого початку поділяється на субстанцію і акциденцію.

- рух потенційно притаманний матерії, що він означає видозмінювання тіла, і що його неможливо пояснити «поштовхом».

- час і рух взаємопов'язані.

- у світі панує природна закономірність, непорушна з боку божественного пророцтва.

- джерелами пізнання є органи чуття
- розум – як особлива здатність, відокремлена від матеріального субстрату.

Арабську філософію середньовіччя особливо яскраво представляє **аль-Кінді (Абу-Юсуф Якуба Ібн-Ісхака аль-Кінді)** (801–873). Аль-Кінді називали «філософом арабів». Першим ввів у філософію основні положення Аристотеля.

- обґрунтовував причинно-наслідковий підхід до розуміння природних явищ.
- виступав за засвоєння того, що пізнано в певні часи і певними народами, бо кожна окрема людина, якою б вона не була обдарованою, неспроможна проникнути до глибин істини. Мудрим є тільки той, хто засвоїть якнайбільше інтелектуальних досягнень попередніх поколінь.
- відроджує розуміння філософії як вінця енциклопедичного наукового знання.
- висунув концепцію п'яти прасубстанцій: матерія, форма, рух, простір і час.
- знання поділяється на **чуттєве і розумне**. Чуттєве притаманне як людині, так і тварині. Розумне – це, перш за все, дискурсивне знання математики.
- Бог – безлика віддалена причина, що створила світ і надала йому можливість розвиватися за власними законами.

- Божественне одкровення є вершиною філософії.

До ряду видатних мислителів середньовіччя належить також **Ібн-Рошд, Ібн-Рошд, Абу-ль-Валід Мухаммед ібн-Ахмед ібн-Мухаммед** (латинізоване – Аверроес) (1126–1198). Основні ідеї:

- першоматерія не створена і не може зникнути.
- буття Бога не передує буттю матерії, а співіснує з ним.
- рух такий же вічний і незнищений, як і першоматерія.
- матеріальний світ нескінченний у часі, але обмежений у просторі.
- душа тісно пов'язана з тілом; безсмертя душі – химера, потойбічне життя – байки. Безсмертна не окрема людина, а людство в цілому.
- висунув теорію **«подвійної істини»**, яка виправдовувала розбіжність філософських і релігійних висновків. Розмежував так звану раціональну релігію (доступну небагатьом) і образно-алегоричну (доступну всім), що стало одним із джерел теорії «подвійної істини».
- у розгляді **проблеми універсалій** постає як **номіналіст**: реальними є лише окремі речі, а Універсалії – це тільки назви речей.

Ібн-Рошд твердив, що до досконалості веде не аскетизм і не містичний екстаз, а науково-філософське пізнання. Випередивши свою епоху, Ібн-Рошд закликав до побудови справедливого суспільства, повставав проти перетворення жінок у рабинь, вимагав рівноправності жінок і їх участі у державних справах.

4. Гуманізм епохи Відродження та проблема людської індивідуальності. Натурфілософія та пантеїзм Відродження

Характерні ознаки культури Відродження:

1 – **світський, не-церковний характер культури Відродження**, що було наслідком секуляризації суспільного життя загалом.

2 – **відродження інтересу до античної культурної спадщини**, яка була майже повністю забута у середні віки.

3 – **повернення у власне філософських дослідженнях до античної філософії** і пов'язана з цим **антисхоластична спрямованість** філософських вчень Відродження.

4 – **антропоцентризм** – переміщення людини, як основної цінності, в центр світу і в центр філософії. Центральна фігура – не Бог, а людина. Бог – початок усіх речей, а людина – центр усього світу.

5 – **яскраво виражений гуманістичний характер**. Людина постає як вільна істота, творець самої себе і навколишнього світу.

6 – особливого значення набуло не тільки духовне життя людини, але й її **тілесна сутність**. Людська природа (тіло людини) не є носієм гріховності, з якою потрібно боротися, а є основа творчого людського начала, закладено в ній Богом.

7 – **культ творчої діяльності**. Стверджується естетично-художня спрямованість культури Відродження на противагу релігійній домінанті в культурі середніх віків.

8 – творчість людини включає в себе і бажання **перетворити себе, свою долю і життя, свої людські якості**. В основі такого підходу до людини лежать два принципи:

1) уявлення про **безмежні можливості вдосконалення людської природи**, яка розглядається не як раз і назавжди дана, а як така, що постійно вдосконалюється завдяки зусиллям самої людини. Бог лише закладає в людину певні можливості (задатки), а їх реалізація і розвиток залежить від самої людини.

2) уявлення про те, що **людина, яка має свободу волі, сама приймає рішення стосовно своєї поведінки і тим самим сама визначає свій життєвий шлях**. Індивід – творець свого життя. Отже, якщо в епоху середньовіччя вважалося, що лише Бог має повну свободу і тільки він визначає людське життя, гуманісти Відродження стверджують: людина теж володіє свободою.

9 – широке використання **теорії «подвійної істини»** для обґрунтування права науки і розуму на незалежне від релігії і церкви існування.

Вагоме місце в філософії Ренесансу належить пантеїстичній натурфілософії. **Пантеїзм** (з гр. пан – все, теос – бог) – філософське вчення, яке ототожнює Бога і світ. **Спільні риси натурфілософських концепцій Відродження:**

1 – всі вони є пантеїстичними вченнями, згідно з якими Бог є іманентним природі та її законам. Бог втрачає свою трансцендентність та надприродність, зливається з природою, а остання тим самим обожествляється.

2 – світ розуміється як жива істота, яка в певній мірі наділена душею (**гілозоїзм**).

3 – світ осягається як цілісність, як єдність, співпадання протилежностей.

4 – людина (мікрокосм) тлумачиться як частина природи (макрокосму) і має ідентичні їй властивості.

Одну із перших натурфілософських концепцій Відродження створив **Микола Кузанський** (1401–1464). У своїх творах поєднав ідеї середньовіччя і нову течію гуманізму. Твори «Простак», «Про мудрість», «Про розум», «Про досвід». Характерна відраза до схоластики та аристотелізму, прагнення пізнати природу і людину. Основна праця – «Про вчене незнання» – намагається пантеїстично вирішити теологічну проблему Бога та світу.

Кузанський тлумачить Бога не як позасвітову особу, а як таке начало, яке співпадає з світом. Бог виступає у вигляді абсолютного максимуму, який знаходиться довкола і одночасно ніде конкретно. Це є релігійна форма пантеїзму, оскільки світ розчиняється в надприродній істоті, а не вона – у світі. Людина у Миколи Кузанського стає центром природи, досліджує її здібності і здатності пізнавати та діяти. Кузанський у процесі пізнання виділяв чотири ступені: чуттєвість, розсудок, розум та інтуїцію.

Бернардіно Телезіо (1509–1588) – італійський натурфілософ. Основна праця – «Про природу речей у відповідності з її власними початками». Натурфілософія Телезіо спирається на традиції античного **гілозоїзму**. Протилежні стихії тепла і холоду, за Телезіо, – головний рушійний початок всього, яке діє на пасивну матерію. Тепло – джерело органічного життя і життєвого духу, який властивий тваринам і людині. Крім того, в людини є і безсмертна душа, вкладена у неї Богом. У поясненні природи є **пантеїстом**. У нього Бог – духовне, творче начало, що направляє життя природи і людини і невіддільне від самої природи. Оточуючий світ поділяється на макрокосм і мікрокосм, які в основі тотожні і розвиваються на основі наявності світової душі. Природа речей поділяється на темну (чорну) – невидиму, і світлу, матеріальну, видиму, які існують у єдності.

Справжній світоглядний переворот епохи Відродження проявився також у поглядах на світобудову **Миколи Коперніка** (1473–1543) та **Джордано Бруно** (1548 – 1600).

Геліоцентрична теорія, створена і обґрунтована Коперніком, повністю заперечувала середньовічні теологічні уявлення про Всесвіт і місце людини у ньому. Вчення Коперніка заперечувало багатовікову геоцентричну традицію Аристотеля – Птолемея, наносила удар по релігійно-теологічним уявленням про Всесвіт і місце людини в ньому, стало основою для розвитку нової астрономії і фізики (в працях Галілея, Кеплера, Декарта, Ньютона).

Засновником системи натурфілософського пантеїзму був **Джордано Бруно** (1548–1600). В основу своєї натурфілософії Бруно покладає поняття єдиного. Єдине – це діалектична єдність всього, співпадання протилежностей. Єдине є і Богом, і природою, причиною буття і самим буттям; воно є також формою і матерією, можливістю і дійсністю.

5. Соціально-політичні ідеї у творчості мислителів Відродження.

Мислителі Відродження піддають перегляду також середньовічні погляди на суспільство. Розвиток нових виробничих відносин, поява нового класу – буржуазії вимагали створення сильної єдиної національної держави, здатної подолати феодальний сепаратизм та економічну ізоляцію. Робляться перші спроби теоретичного обґрунтування ідеї громадянського суспільства, незалежного від релігійно-теологічних настанов.

У поглядах на державотворення виділялося два основних напрямки. Представник одного з них, французький гуманіст **Ла Бюесі** (1530–1563):

- виступав проти абсолютизму та будь-якого державного устрою, заснованого на експлуатації.
- у трактаті «Роздуми про добровільне рабство» заперечував тиранію в ім'я природної свободи людини, захищав права підкорених народів. Ідеалом держави вважав державу, яка поєднує в собі традиції відстоювання міських вольностей (прав) з ідеями народного суверенітету.

Другий напрямок, представником якого був **Нікколо Макіавеллі** (1469–1527). обґрунтовував **необхідність сильної монархічної влади, абсолютизму:**

- ідеальним устроєм вважав республіку як виразника народного суверенітету
- намагався обґрунтувати теорію буржуазної держави з точки зору етики, філософії і права, заснованих на принципі єдиної, незмінної природи людини
- намагався розкрити закони суспільного розвитку, не застосовуючи теологічну ідею і відмічав вплив клімату на характер людей
- вводив необхідність держави з егоїстичної природи людини, з її прагнення до особистого інтересу і самозбереження (значно раніше за Гоббса). Саме держава втихомирює цей егоїзм і встановлює порядок.
- весь історичний розвиток суспільства йде від несвободи до свободи, від жорстокого насильства до перемоги гуманності. Боротьба людей за свої інтереси найповніше виражається в придбанні власності і її захисті
- різко критикував феодальний лад, а також християнство з його проповіддю смирення і непротивлення злу
- засуджував багатства і світську владу папства як перешкоди до розвитку нових економічних відносин, національного об'єднання і культури.
- відкидає середньовічну теократичну концепцію, згідно з якою держава залежить від церкви, як нібито вищої влади на землі. Він обґрунтовує необхідність світської держави, протиставляючи теологічному розумінню державної влади юридичний світогляд, який відокремлює правові установки від релігійних приписів, яким надається переважно морального змісту.
- в осмисленні політичних проблем намагався абстрагуватися від морально-етичних оцінок. В сучасних йому умовах це означало ухилення від релігійних оцінок, так як мораль того часу була тісно пов'язана із релігією. Саме це призвело згодом до поверхового і спрощеного тлумачення терміну «макіавеллізм» як синоніму аморалізму і віроломства у політиці.

В епоху Відродження з'являються перші ідеї **утопічного соціалізму.**

Найяскравіше вони висвітлені у творах **Томаса Мора** (1478–1535) «Утопія» та **Томмазо Кампанелли** (1568–1639) «Місто Сонця».

Спільні ідеї соціалістичних утопій:

- приватна власність спричиняє всі суспільні негаразди та злиденність абсолютної більшості народу;
 - майбутнє суспільство базується на розумних «природних» засадах: планове суспільне господарство: обов'язкова для всіх праця, результати якої розподіляються за потребами: всі дорослі члени суспільства беруть участь у політичному управлінні, всі діти мають право на безплатну освіту, яка має бути тісно пов'язана з трудовим вихованням та ін.;
 - проповідується надмірно сувора мораль, що нагадує чернечу, релігійний культ, збереження рабства як тимчасового стану, ідеалізація середньовічного ремесла тощо.
-

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.
 2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.
 3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.
 4. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)
 5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.
 6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.
 7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgx>
 8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
 9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:
 10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.
-

Тема 5. Філософія Нового часу та європейського Просвітництва

1. Наукова революція XVII ст. і проблема методу пізнання .
2. Вчення про субстанцію у філософії Нового часу.
3. Соціально-філософські ідеї у творчості мислителів Нового часу.
4. Філософське розуміння матерії, свідомості, проблема людини та суспільства в філософії Просвітництва.

1. Наукова революція XVII ст. і проблема методу пізнання.

Основні парадигми Нового часу: «Знання – це сила!» (в основі ставлення людини до світу лежить знання; перевага надається фактичному, позитивному знанню явищ дійсності, що базуються на науці й експерименті); друга парадигма – «опануй природу в ім'я користі й успіху самого життя» (прагматично-діловий підхід до світу, що виробляється на основі впровадження науки в виробництво, є типовим для Нового часу).

Характеристики світогляду Нового часу:

1 – відмежування наукового знання від релігії та філософських вчень минулого. З часом наука постає як самостійна сфера професійної діяльності. Як казав Г.Галілей, релігія вчить, як потрапити на небо, а наука – як воно влаштоване.

2 – піднесення досвіду до рангу експерименту. На відміну від спостереження, експеримент є активним втручанням у природу, його можна проводити багато разів, а його дані є науковими фактами. Експеримент пов'язує ідею, яка виникає під час логічних міркувань, із чуттєвим досвідом, внаслідок чого досвід підтверджує чи заперечує цю ідею.

3 – проголошення математики мовою науки. Об'єктивні якості світу (розмір, форма, рух, час) можна звести до математичних відношень, і їх повинна вивчати наука.

4 – виділення проблеми методу в самостійну сферу знання, що свідчить про зрілість науки. Машинне виробництво, яке поступово витісняє ручне ремесло, потребувало розвитку точних знань про закономірності природи. Схоластична філософія середньовіччя вузловою проблемою мала Бога і мало уваги звертала на поцейбічний, земний світ, тому і не виробила методології пізнання цього світу. Внаслідок цього перед суспільством постала проблема розробки методів, шляхів і прийомів вивчення природи. Саме тому проблема методу є однією із центральних в філософії Нового часу.

Виділяються два основні напрямки філософського мислення Нового часу: **емпіризм та раціоналізм**, засновниками і найбільш яскравими виразниками яких були відповідно англійський філософ **Ф.Бекон** і французький філософ **Р.Декарт**.

Емпіризм (від гр. «емпірія» – досвід) – напрям, який вважає чуттєвий досвід єдиним істинним джерелом знань. Емпіризм проголошує, що основний зміст наукове пізнання отримує з чуттєвого досвіду, в знаннях немає нічого, чого б раніше не було в чуттєвому досвіді суб'єкта. Головне завдання філософії для Ф.Бекона – пізнання природи і оволодіння її силами, а для цього необхідно розробити відповідний метод. Але він може зустріти на своєму

шляху багато перешкод, хибних уявлень, забобонів, які відволікають пізнання від істини. На думку Бекона, існує **чотири види помилкових суджень**, «примар», від яких слід звільнитися перед тим, як починати пізнання: «примари Роду», «примари Печери», «примари Площі», «примари Театру».

Найбільш придатним методом наукового пізнання природи, за Ф.Беконем, є метод сходження від одиничних фактів, окремих спостережень до теоретичних узагальнень, тобто метод **наукової індукції**.

Поглибити та зробити більш чіткю та конкретною емпіричну методологію спробував філософ-матеріаліст **Джон Локк** (1632–1704), розробляючи **сенсуалістичну** (з лат. *sensus* – відчуття) теорію пізнання, згідно з якою джерелом усіх знань є відчуття. Душа людини від природи є «чистою дошкою» (*tabula rasa*), на якій «чуттєвий досвід малює свої візерунки».

Англійський філософ **Джордж Берклі** (1685–1753) є прибічником **суб'єктивного ідеалізму** – напрямку філософії, який заперечує наявність будь-якої реальності поза свідомістю суб'єкта чи розглядає її як дещо повністю визначене її активністю. Для Берклі бути означає – бути сприйманим. Об'єкт і відчуття – одне й те ж саме, і не можуть бути відірвані одне від одного.

Ми сприймаємо не матерію як таку, а лише окремі властивості речей – смак, запах, колір і т.п., сприйняття яких він називає «ідеями». Речі навколо нас існують у якості ідей в розумі Бога, який є причиною і джерелом земного життя.

Далі розвиток **емпірико-сенсуалістичної гносеології** вже у XVIII ст. продовжує **Давід Юм** (1711–1776). Він займає позицію **агностицизму**, оскільки вважає, що ми, в принципі, не можемо знати, чи існує зовнішній світ, природа, чи ні. Ми завжди маємо справу лише зі змістом наших відчуттів, а не з тим, що їх викликає. Основою наших знань є відчуття, і все, що ми знаємо і можемо знати, – це зміст наших відчуттів.

Раціоналізм (від лат. «раціо» – розум)- напрям в теорії пізнання, який вважає розум основою пізнання та діяльності людини. Достовірне знання не може бути виведене з досвіду, а тільки із самого розуму.

Основоположником раціоналістичного напрямку був французький філософ **Рене Декарт** (1596–1650). Праці: «Міркування про метод», «Роздуми про першу філософію», «Начала філософії». Свою методологію він будує на принципах раціоналістичної дедукції, а експеримент визнає лише як передумову пізнання, що має підпорядковуватись раціонально-математичному мисленню. Суть свого **дедуктивного методу** Декарт сформулював у відомих **чотирьох правилах**:

1 – вихідний пункт наукового пізнання – визначення принципів або начал. За істинне можна вважати лише ті положення, які не викликають ніякого сумніву і не потребують доведення, істинність яких для розуму самоочевидна.

2 – вимога аналітичного вивчення природних явищ: кожен складну проблему слід ділити на простіші, поки не прийдемо до таких очевидних речей, які не потребують доведення;

3 – вимога дотримання певного порядку мислення: пізнання слід

починати з найпростіших і доступних речей, явищ, а далі поступово сходити до складніших і важчих.

4 – орієнтуватися на досягнення повноти знання, на послідовність та ретельне дотримання та огляд усіх ланок дедуктивного виведення.

Декарт вважає, що людина від народження має певні **вроджені ідеї**, які й становлять фундамент пізнання. До них Декарт відносить: ідею Бога як істоти найдосконалішої; деякі загальні ідеї та аксіоми математики (якщо до рівних величин додати рівні, то отримані результати будуть рівними між собою) і т.д.

Бенедикт Спіноза (1632–1677) розрізняє **чотири способи отримання знань**, що вичерпують всю пізнавальну діяльність людини:

1 – завдяки чуткам. Цей спосіб Спіноза відкидає як непридатний і згадує про нього, щоб лише показати усі можливі шляхи пізнання.

2 – отримання знань із безладного неупорядкованого досвіду, що не визнається розумом і базується на випадкових спостереженнях.

3 – виведення знань про сутність речей за аналогією з іншими. Це знання потребує доведення. Воно, хоч і є науковим знанням, проте не є достовірним.

4 – осягнення істини розумом безпосередньо, за допомогою інтелектуальної інтуїції.

Розвиток раціоналістичної методології Р.Декарта продовжував також відомий французький математик, фізик і філософ **Блез Паскаль (1623–1662)**, який виявив непослідовність, суперечливість, однобічність та обмеженість раціоналістично-математичної методології. Розглядаючи проблему істини, Паскаль підкреслює її відносність. Все наше знання лише частково істинне, а частково хибне, особливо це стосується нашого знання про саму людину.

2. Вчення про субстанцію у філософії Нового часу

Субстанція – це істинне, суттєве, самодостатнє, самопричинне буття, яке породжує всю багатоманітність світу.

Представником **монізму** у розумінні субстанції є **Б.Спіноза**.

Він дотримується пантеїстичних поглядів, вважаючи, що субстанція єдина, це Бог, який співпадає з Природою, а атрибутами субстанції є протяжність та мислення. Субстанція – це єдність Бога і Природи, єдність природи творчої і природи створенної. Бог, будучи несотвореним і причиною самого себе, єдиний із природою, а отже, і природа є причиною самої себе (*causa sui*). Субстанція єдина, проте вона виявляє свою єдність через атрибути - необхідні, суттєві, невід'ємні властивості, яких є безкінечна кількість, але ми знаємо самоочевидно два – протяжність і мислення. Крім атрибутів, субстанція має також модуси – властивості предмета, притаманні йому лише в деяких станах.

Р.Декарт стверджував, що існує дві самостійні субстанції: **матерія**, способом буття якої є механічний рух, а атрибутом – протяжність та кількісні характеристики. Друга самостійна субстанція – особлива, духовна – **мислення**. Декарт вважає, що матерія мислити не може, а між тим, мислення існує без сумніву і з самоочевидністю, отже, має існувати і відповідна субстанція. Зв'язуючою ланкою між цими двома незалежними самостійними субстанціями є Бог, який вносить у природу рух і забезпечує інваріантність усіх її законів.

Ще одну концепцію субстанції розробляє відомий вчений-енциклопедист, один з найвідоміших філософів Європи кінця XVII – початку XVIII ст. **Готфрід Лейбніц** (1646–1716).

Центром філософії Г.Лейбніца є вчення про монади як прості неподільні субстанції – **монадологія**. В перекладі з грецької **монада** – «єдине» або «одиниця», це безтілесна проста субстанція. Кожна монада вічна, індивідуальна і неповторна, є «живим дзеркалом Всесвіту», і досягається не чуттєво, а розумом.

Людина – це поєднання монад вищого порядку з матерією.

3. Соціально-філософські ідеї у творчості мислителів Нового часу.

Гуго Гроцій (1583–1645) – голландський юрист, соціолог і державний діяч, один із засновників вчення про природне право, систематизатор міжнародного права. Гроцій поділяє право на «природне» (яке виходить вже не від волі Бога, а з природи людини) і «людське». Людина, яка, на відміну від тварин, прагне до мирного спілкування та мирного співжиття, організованого згідно вимог розуму.

На думку **Т.Гоббса**, людина від природи – егоїст, що прагне лише задовольнити власні потреби. У природному стані панує так зване природне право, право кожної людини задовольняти свої потреби й боронити своє життя. Щоб позбутися постійної загрози самознищення, люди приходять до так званого «громадянського стану», укладають «суспільний договір» не задля якихось вищих цілей або ідеалів, а для власної вигоди. Суспільний договір означає утворення державної влади, Головною ознакою громадянського стану, за Гоббсом, є наявність міцної централізованої влади.

Як і Гоббс, **Дж.Локк** розглядає утворення держави як результат суспільного договору, завдяки якому відбувається перехід від природного стану до громадянського. Але якщо Гоббс фактично ототожнював державу і суспільство, то Локк розрізняє їх, показуючи, що суспільство виникає раніше від держави. На противагу Гоббсу Локк розглядає природний стан як такий, у якому панувала взаємна доброзичливість.

Важливим елементом теорії правової держави у Дж.Локка було **вчення про розподіл влад**. Законодавча влада має належати парламенту, який у відповідних законах закріплює свободу сумління, свободу слова, друку, зборів, право власності і т. ін. Виконавча влада, до якої Дж.Локк відносив і судову, має належати кабінетові міністрів і лише частково королю. Джерелом державної влади Локк вважав народ, але на відміну від Гоббса обстоював думку, що народ, створюючи державу, не втрачає свого суверенітету, а отже, при несправедливій владі, може розірвати суспільний договір та укласти новий (фактично Локк визнавав можливість повалення монархічного правління та встановлення республіканського). Вищим сувереном, за Локком, є не правитель, не уряд, а нація.

4. Філософське розуміння матерії, свідомості, проблема людини та суспільства в філософії Просвітництва

В епоху Просвітництва увага філософів повертається до проблем

людського буття, буття суспільства, історії та перспектив розвитку людства. На цій основі в філософії Просвітництва формуються два напрямки: деїстичний та матеріалістично-атеїстичний.

Одним з перших філософів-просвітників деїстичного напрямку був **Шарль Луї де Монтеск'є** (1689–1755), який робить спробу пояснити виникнення і розвиток суспільства як природно зумовлений процес, який відбувається без втручання зовнішньої (божественної) сили. У праці «Про дух законів» він намагається пояснити буття людини і суспільства, виходячи з особливостей природного буття. Закони історії є втіленням розуму, що пізнав закони природи і діє відповідно до них. Проте Монтеск'є наголошує на пріоритеті впливу природних географічних обставин на історичний розвиток народів, перш за все клімату, характеру ґрунту, ландшафту, площі і т.д. Він стверджував, що природне середовище має великий вплив на розвиток суспільства, започаткувавши «**географічний детермінізм**» у соціальній філософії. Ця позиція, хоч і виявила свою недосконалість у подальшому, стала суттєвим підґрунтям для розвитку матеріалістичних, а не релігійних пояснень розвитку суспільства у XVIII – XIX ст.

Вольтер Франсуа-Марі Аруе (1694–1779). Праці: «Філософські листи», «Роздуми про людину», «Філософія історії», «Досвід про звичаї та дух народів».

Головне завдання своєї філософії Вольтер вбачає в розвінчуванні релігійної догматики, що заважає людям бути щасливими, культивує нещастя, неосвіченість, фанатизм, брехню, оману. Проте релігію Вольтер розглядав також і як засіб мирного вирішення суспільних суперечностей, стверджуючи, що, якби Бога не було, його слід було би вигадати.

Суспільно-політичним ідеалом Вольтера була аристократична монархія на чолі з філософськи освіченим монархом.

Представником деїстичного напрямку просвітництва був **Жан-Жак Руссо** (1712–1778). Праці: «Міркування про походження та основи нерівності між людьми», «Юлія, або Нова Елоїза» «Про суспільний договір», «Еміль, або Про виховання». Головна проблема у творчості Руссо — це проблема нерівності між людьми та шляхи її подолання. В основі суспільного життя за Руссо лежать матеріальні, «тілесні» потреби людей, а духовні є їхнім наслідком, що лише опосередковано можуть впливати на суспільне буття.

Одним з представників матеріалістичного напрямку філософії Просвітництва був **Жюль'єн Офре де Ламетрі** (1709–1751), який проголосив матеріалізм єдино вірним філософським напрямком, протилежним спиритуалізму та релігії. Свої ідеї він розкриває у працях «Трактат про душу», «Людина-машина», «Анти-Сенека, або роздуми про щастя».

Дені Дідро (1713–1784). Праці: «Думки про тлумачення природи», трилогії «Розмова Д'Аламбера з Дідро», «Сон Д'Аламбера», «Продовження розмови», «Філософські принципи відносно матерії та руху». Понад двадцять років Дідро присвятив праці над «Енциклопедією» - твором, присвяченим аналізу матеріальних та духовних здобутків людства. Він підкреслював, що через безкінечність Всесвіту неможливо повністю пізнати природу неможливе, проте саме через безкінечність світу немає меж людському пізнанню.

Поль Гольбах (1723–1789). Праці: «Система природи», «Універсальна мораль, або Права людини, основані на природі», «Етократія, або Правління, основане на моралі». У праці «Система природи» подано основні принципи, методологічні засади та висновки матеріалістичного осмислення дійсності у XVIII ст. Гольбах дав одне з перших визначень матерії – це те, що, діючи на наші органи чуття, викликає відчуття. Гольбах також обґрунтовував єдність матерії і руху.

Клод Гельвецій (1715–1771) у працях «Про розум» та «Про людину» намагається застосувати основні матеріалістичні принципи до осмислення проблем людського буття, перебудови суспільного життя на принципах Розуму і Справедливості, вивчення морально-етичної проблематики, необхідності узгодження інтересів особи та інтересів суспільства. Головне завдання своєї філософії Гельвецій вбачає в пошуку такого суспільного стану, який би забезпечив усім умови для втілення моральності і досягнення щастя.

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.
3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.
4. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)
5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.
6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.
7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgx>
8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:
10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Тема 6. Німецька класична філософія

1. Агностицизм і апріоризм І.Канта.
2. Суб'єктивний ідеалізм Й.Фіхте та філософія тотожності Ф.Шеллінга.
3. Діалектичний метод Г.Гегеля.
4. Антропологічний матеріалізм Л.Фейєрбаха.

1. Агностицизм і апріоризм І.Канта

Іммануїл Кант (1724–1804) – родоначальник класичної німецької філософії, творець першої системи класичного німецького ідеалізму. Праці Канта: «Критика чистого розуму» (вчення про пізнання), «Критика практичного розуму» (етичні погляди), «Критика можливості судження» (вчення про доцільність у природі, основи кантівської естетики).

Творчість Канта можна умовно поділити на два періоди:

1 – докритичний (до 60-х рр. XVIII ст.), коли Кант виступає як стихійний матеріаліст, обґрунтовує ідею саморозвитку природи. Питання про можливості людського пізнання Кант вирішує оптимістично.

2 – критичний (з 70-х рр. XVIII ст.), коли Кант займається «критикою розуму» – змінюються його погляди на можливості людського пізнання.

Агностицизм – філософське вчення, згідно з яким питання про істинність пізнання людиною навколишнього світу не може бути вирішене остаточно.

Кант визначає філософію як науку про відношення будь-якого знання до суттєвих цілей людського розуму. Філософія, з його точки зору, має відповісти на такі питання: «Що я можу знати?», «Що я маю робити?», «Чого я можу сподіватись?» Відповідь на такі питання і гарантує філософії її високу місію законодавиці розуму.

Філософію Кант поділяє на **теоретичну** і **практичну**.

Теоретична філософія, відповідаючи на питання: «Що я можу знати?», ділить світ на дві частини:

- **«речі для нас»** – чуттєвий світ, світ явищ, який існує в нашому досвіді, у просторі та часі, де панують закони причинності і необхідності. Він сприймається органами відчуття і розсудком.;

- **«речі в собі»** – сутність, є прихована від нашого пізнання (воля, душа, Бог). Це світ свободи, недоступний для пізнання і перебуває поза простором і часом, за межами людської свідомості. Його Кант визначає як трансцендентний світ.

Процес пізнання починається, коли «речі в собі» починають діяти на органи чуття і викликають у нас відчуття. Тут Кант виступає як матеріаліст. Проте у вченні про форми і межі пізнання Кант виступає як ідеаліст та агностик, оскільки вважає, що ні відчуття, ні поняття і судження нашого розсудку не можуть дати ніякого достовірного знання про «речі у собі», вона є непізнаваною.

У питанні про межу пізнавальних здібностей Кант виділяє **апріорні** і **апостеріорні** судження. За Кантом, будь-яке знання починається з досвіду, але

не зводиться до нього. Частина наших знань породжується самою пізнавальною здатністю, носить апріорний (додосвідний) характер. Емпіричне знання – одиничне, а апріорне – всезагальне і необхідне.

Апріорі (з лат. – до досвіду) – філософське поняття, що означає спосіб організації знань. Це форми, засвоєні людиною в ході її прилучення до складених до неї форм культури.

Апріорі – це не вроджені ідеї, оскільки додосвідними є лише форми знання, зміст же знання цілком поступає з досвіду. Поряд із безпосереднім досвідом є досвід опосередкований, засвоєний. Ця апріорна форма наповнюється **апостеріорним** змістом (знання, отримане з досвіду), що надає науковому знанню характеру всезагальності та необхідності.

Кант стверджує активність свідомості. До нього філософи вважали, що наші знання повинні узгоджуватися із дійсністю, її предметами. Кант же виходить із того, що дійсність повинна узгоджуватися із нашим пізнанням. Вся докантивська філософія розглядала людину як пасивне вмістилище ідей, які поступають природним чи надприродним шляхом. За Кантом, свідомість не лише відображає світ, але й творить його.

В результаті впливу «речей самих по собі» на органи чуття виникає хаос відчуттів. Ми приводимо цей хаос в порядок силами нашого розуму. Те, що ми вважаємо законами природи, насправді є зв'язком, який розум вносить у світ явищ, т.т. наш розум приписує закони природі. **«Розсудок не черпає свої закони (a priori) з природи, а приписує їх їй».**

За Кантом, є три сходинки пізнання:

1 – чуттєве споглядання, яке базується на діяльності органів відчуття.

2 – розсудок – здатність міркування, яка пізнає все відносне, земне і скінченне.

Основна функція розсудку – мислительне впорядкування, систематизація явищ і матеріалу чуттєвості. Разом з тим мисленню властиве і прагнення вийти за межі цієї скінченності, до пошуку безумовних основ, не обмежених рамками скінченного досвіду. Таким мисленням є

3 – розум, сутність якого – у цілепокладанні, відкриває абсолютне, безконечне, божественне.

Крім гносеологічної проблематики Кант розглядає проблеми релігії, етики, естетики.

Практична філософія, філософія моральності, філософія звичаїв містить принципи апріорі (a priori з лат. – «до досвіду», «те, що передуює досвіду»), які визначають і роблять необхідно обумовленою всю нашу поведінку.

У праці «Критика практичного розуму» Кант стверджує: **категоричний імператив** (з лат. imperativus – наказовий) – необхідний та загальнозначущий моральний закон практичного розуму:

Чини так, що максима твоєї поведінки могла стати основою всезагального законодавства; завжди стався до людини як до мети і ніколи не стався до неї як до засобу.

2. Суб'єктивний ідеалізм Й.Фіхте та філософія тотожності Ф.Шеллінга.

В основі філософії Йогана Готліба Фіхте (1762–1814) лежить твердження, що практично діяльне відношення до предмета передує теоретично-споглядальному відношенню до нього. Свідомість у Фіхте не дана, а задана, породжує сама себе. Вся реальність у Фіхте діяльна, і все діяльне є реальністю. Діяльність є позитивною абсолютною реальністю. Тому людина у Фіхте не споглядальна істота, здатна лише повторювати природу. Немає нічого у світі, що не було б результатом діяльної, творчої активності абсолютного Я. Все, що безпосередньо не є Я, є, за Фіхте, «не-Я», продукти діяльності Я, похідним від нього.

Теорія науковчення Фіхте базується на таких положеннях: 1) «Я покладає Я». Це стверджує самототожність «Я»; 2) «Я протипокладає не-Я» (Я-суб'єкт, не-Я – об'єктивна реальність, природа). Це основоположення вводить категорію заперечення; 3) «Я покладає і Я, і не-Я». Таким чином, Фіхте пояснює діалектичну тріаду: теза («Я»), антитеза («не-Я») та синтез («Я покладає «Я» і «не-Я»). Рух від тези до антитези та синтезу складає основу діалектичного методу Фіхте, який сприймається ним як метод пізнання і метод істинного філософствування. Фіхте спробував також обґрунтувати принцип універсальності розвитку через боротьбу протилежностей.

Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775–1854) розробив систему «трансцендентального ідеалізму», або, як її ще називають, «філософії тотожності». Шеллінг виходить із того, що ні суб'єкт (фіхтеанське Я), ні об'єкт (фіхтеанське не-Я) не можна прийняти за вихідне начало. Ним може бути тільки їх нероздільна єдність, тотожність. Звідси – «філософія тотожності», яка передує появі будь-якої відмінності, тим більше протилежності між ними.

Основним принципом натурфілософії Шеллінга є єдність мислення і буття. Завдання натурфілософії – розкрити видимість протилежності матерії і духу.

3. Діалектичний метод Г.Гегеля.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831) – німецький філософ-ідеаліст, творець ідеалістичної діалектики. Основні праці: «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Основи філософії права», «Енциклопедія філософських наук», «Філософія історії».

Вихідним пунктом філософської концепції Гегеля є **тотожність буття та мислення**. Фундаментальним, центральним поняттям гегелівської системи є ідеальне начало – «абсолютна ідея», основними рисами якої є активний і діяльний характер, постійний рух і розвиток. Це об'єктивно існуючий абсолютний дух (універсальна духовна субстанція світу), який живе і розвивається відповідно до об'єктивних законів діалектики (переходу кількісних змін в якісні, боротьби й єдності протилежностей, заперечення заперечення).

Абсолютна ідея є активною і діяльною, вона мислить і пізнає себе, проходячи в цьому розвитку три етапи:

Процес самопізнання «абсолютної ідеї», «світового розуму» включає три

етапи:

1 – перебування абсолютної ідеї у сфері чистого мислення (логіка, у якій «абсолютна ідея» через саморух законів і категорій діалектики розкриває свій зміст; логіка як наука про себе і для себе).

2 – розвиток природи як інобуття «абсолютної ідеї», «скам'янілий дух» (природа являє собою зовнішню реальність «абсолютної ідеї», її прояв; філософія природи як наука про ідею інобуття).

3 – розвиток суспільства і людської свідомості – духу.

Від системи Гегеля варто строго відмежовувати його діалектичний метод: сама гегелівська система ставить межу розвиткові мислення, а метод вимагає відмовлення від меж у розвитку. Німецький мислитель вважав, що неможливо зрозуміти явище, не усвідомивши всього шляху, який воно поройшло у своєму розвитку, що розвиток відбувається не по замкнутому колу, а поступально, від нижчих форм до вищих, що в цьому процесі діють три закони:

1 – закон переходу кількісних змін в якісні і якісних у кількісні. Ці взаємопереходи він розглядав як нескінченний процес;

2 – закон єдності і боротьби протилежностей, що розкриває протиріччя як внутрішнє джерело, імпульс, спонукальну силу всякого саморуху;

3 – закон заперечення заперечення, що означає не просте знищення старої якості новим, а являє собою єдність трьох основних моментів: 1) подолання старого, 2) наступність у розвитку і 3) утвердження нового.

Загальний висновок гегелівської філософії складаються у визнанні розумності світу: «Усе дійсне – розумно, усе розумне – дійсне».

В роботі «Феноменологія духу» викладена гегелівська теорія пізнання, тобто вивчається знання, як феномен духу. Гегель пропонує абсолютно нове розуміння суб'єкта пізнавального процесу. **Суб'єкт** – це не окремий індивід, і не свідомість окремого індивіда, а всезагальний дух в його історичному розвитку. У Гегеля свідомість відірвана від людства – це і є всезагальний дух.

В основі гегелівського розуміння історії лежить поняття світового духу. Гегель визначав всесвітню історію так: «Всесвітня історія є прогрес в усвідомленні свободи, прогрес, який мають пізнати в його необхідності». Прогрес свободи у Гегеля здійснюється схематично: в основі історії лежить світовий дух як суб'єкт, який не усвідомлюється окремими індивідами. Вони виходять у своїй діяльності не з поняття (розуміння) світового духу, а із своїх приватних індивідуальних інтересів. Жоден індивід не керується світовим духом. Дух діє підсвідомо. Світовий дух у Гегеля реалізує себе через діяльність окремих індивідів. Цю особливість світового духу Гегель називав «хитрістю розуму» (люди не підозрюють того, що своєю діяльністю здійснюють світову історію).

Розвиток свободи проходить три ступені, і вся історія ділиться на три етапи: 1) східний світ; 2) греко-римський світ; 3) німецький світ. У першому вільна одна людина – деспот, у другому – вільна певна група, в третьому – вільні всі.

Поряд з ідеалістичною системою, у філософії Гегеля було і раціональне зерно – діалектика. Вона увійшла в скарбницю світової думки, послужила вихідним пунктом розробки філософії марксизму.

8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)

5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.

6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.

7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdggx>

8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:

10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Тема 7. Некласична філософія XIX – XX ст.

1. Ірраціоналізм та «філософія життя».
2. Соціально-практична спрямованість марксистської філософії.
3. «Філософія науки» та її розвиток.
4. Онтологія людського буття в психоаналізі. Фрейдизм і неофрейдизм.
5. Проблема людини в екзистенціалізмі.
6. Еволюція сучасної релігійної філософії.

1. Ірраціоналізм та «філософія життя».

В середині XIX ст. сформувалася т.зв. неklasична філософія, одним із різновидів якої були численні ірраціоналістичні течії (філософія життя, екзистенціалізм, герменевтика, феноменологія, релігійна філософія). Якщо раціоналізм справся на розум (людський чи божественний), який є основою буття, пізнання і моралі, то ірраціоналізм стоїть рівні метафізики, надприродного буття. Причина появи ірраціоналізму полягала в тому, що не всі прояви людської буттєвості можна пояснити лише з точки зору розуму. Тому в ірраціоналізмі на перший план виходить поняття волі (волі до життя у А.Шопенгауера, воля до влади у Ф.Ніцше), страх, відчай, абсурд (екзистенціалізм), дія підсвідомості і безсвідомого (Фрейд).

Засновує «філософію життя» **Артур Шопенгауер**, який вважає, що розум в житті людини і в світі в цілому відіграє скромну, суто технічну роль. Основні життєво важливі процеси відбуваються без участі інтелекту. Життєвий світ людини є нерозумним, хаотичним і єдине, що якось упорядковує його – це

«світова воля», а зовсім не розум. Тому вчення Шопенгауера отримала назву **волюнтаризм**. **Воля** – це внутрішня сутність, ядро всіх явищ, ядро органічного і неорганічного світу. Все у світі пронизане волею: всі думки, рухи, пізнання – це вольові акти. Людське тіло теж є вираженням і виявленням волі. За Шопенгауером, воля не має жодної основи, вона алогічна і непізнавана і сама для себе, ні для інших, існує сама по собі і сама в собі, як чиста сутність.

Ф. Ніцше (1844–1900) – німецький поет, філософ, представник ірраціоналізму, його антропологічного напрямку. Головним стимулом до життя вважає боротьбу **волю до влади**. Життя – постійний процес боротьби між двома початками: аполлонівським, яке включає все прекрасне в житті, але статичне, і діонісійським, яке визначає весь зміст життєвого процесу, є втіленням усіх темних, ірраціональних сил, живої енергії, енергії руйнування, творчості на грані надриву.

Ніцше замінює волю до життя Шопенгауера волею до влади. Влада – це одночасно втілення волі і володіння. **Воля до влади** – це підвищення життєвості, прагнення стати над усім, що протистоїть. Слепа воля до влади утверджує у світі владу сильних над слабкими. Це і є природний порядок речей. Противитися такій владі – і марно, і протиприродно.

Свою філософію Ніцше розглядав як переоцінку цінностей. Подібна переоцінка насамперед стосувалася ідеології і моралі християнства, яку філософ відкидав як ідеологію і мораль «рабів». У творчості Ніцше дається радикальна критика християнських цінностей.

2. Соціально-практична спрямованість марксистської філософії.

Вчення Фейєрбаха, незважаючи на його однобічність, зіграло важливу роль у формуванні філософських поглядів **Карла Генріха Маркса** (1818–1883) і **Фрідріха Енгельса** (1820–1895). Марксизм поставив гегелівську діалектику з ідеалістичного на матеріалістичний ґрунт і перетворив її в науку про найбільш загальні форми зв'язків і найбільш загальні закони функціонування і розвитку об'єктивного світу і людської свідомості, що його відображає.

Марксизм обґрунтував, що людина існує не тільки в природі, але й у сфері матеріальної діяльності, змінюючи її та суспільні відносини. Саме практика як предметна діяльність складає суть буття людини. Головна ідея філософії марксизму полягала в тому, що буття первинне до усіх видів свідомості людини і визначає їх. Ця ідея послужила відправним пунктом і основою одного з основоположних понять марксизму – **матеріалістичного розуміння історії**.

Марксизм виділив із системи суспільних відносин виробничі в якості визначальних і завдяки цьому знайшов повторюваність у розвитку країн і народів, синтезував подібні суспільні порядки в понятті суспільно-економічної формації. Це дало можливість розглядати життя людського суспільства не тільки як закономірний процес, але і розділяти його історію на визначені типи.

Марксизм по-новому пояснив **рушійні сили суспільного розвитку**. Такими є самі люди, з їх діями і вчинками, націленими на задоволення своїх потреб і запитів. Об'єднуючись між собою в процесі виробництва, вони не тільки створюють матеріальні блага, але й обмінюються результатами своєї

діяльності, тобто вступають у визначені суспільні відносини. Якщо ці відносини гальмують розвиток виробництва, люди вносять у них конструктивні зміни, чим у кінцевому рахунку змінюють і самих себе, сприяють своєму саморозвиткові. У марксизмі ідея саморозвитку стала основою рішення проблем людини і її свободи.

В умовах капіталізму бурхливий розвиток виробництва веде до нагромадження багатства в руках власників основних засобів виробництва. Вони і привласнюють привілеї вільного саморозвитку, пролетаріат же практично позбавлений такої можливості. Тому його звільнення від гноблення визискувачів можна вирішити тільки лише в ході побудови комунізму, що не тільки ліквідує найману праця і відчуження людини від її результатів, але і створить умови для всебічного розвитку особистості.

3. «Філософія науки» та її розвиток.

Проблема пізнання є наскрізною в історії філософії. Однак у різні епохи вона мала свою специфіку, розглядалася філософами по-різному. На хвилі захоплення наукою у середині XIX ст. у філософії сформувалася течія під назвою «філософія науки», у рамках якого можна виділити ряд великих шкіл: неокантіанство, позитивізм, неопозитивізм і ін.

Неокантіанство зародилося в 60-х рр. XIX ст. у Німеччині. У неокантіанстві чітко виділилися дві філософські школи: Марбурзька і Баденська (Фрейбурзька). Так називалися університетські центри, де працювали їхні представники.

Марбурзька школа – **Герман Коген** (1842–1918), **Ернст Кассілер** (1874–1945), **Пауль Наторп** (1854–1924) – в основному розробляла трансцендентальний метод пізнання. Її представники «трансцендентально-логічно» витлумачували вчення Канта. Всезагальність і необхідність наукового знання, на їхню думку, пояснюються саморозгортанням розуму і не залежать від відчуттів і «речі в собі».

Відмова від «речі в собі» як джерела чуттєвого знання означала надмірне перебільшення активності мислення, вела до суб'єктивізму. Щоб перебороти його, Марбурзька школа вдалася до об'єктивно-ідеалістичних припущень: об'єктивною основою буття, мислення і моральності вона оголосила Бога (Коген) або Логос (Наторп).

Баденська школа – **Вільгельм Віндельбанд** (1848–1915), **Генріх Ріккерт** (1863–1936) – розглядала пізнання як психічний процес, вчення Канта витлумачувала трансцендентально-психологічно. Мислителі цієї школи в основному розробляли методологію наукового пізнання і відповідно до цього переосмислювали роль філософії. Вони стверджували, що природознавство (наука про природу) і суспільствознавство (наука про культуру або про «дух») принципово розрізняються. Перші – це науки про закони, другі – науки про події, вчать тому, що має місце завжди, а другі – тому, що було один раз. Наукове мислення в першому випадку є законопкладаюче, у другому – описове, особливе. Вихідним моментом для подібного розподілу наук служить переконання, що жодна наука не може адекватно відобразити дійсність. Науки тільки по-різному перетворюють її.

Виходячи з кантівського розрізнення теоретичного і практичного розуму, баденці відокремили науки від філософії. Науки, на їхню думку, спираються на теоретичні судження і емпіричні дані про суще. Філософія ж вивчає відношення суб'єкта до цінностей, які утворюють самостійне царство, т.зв. «світ трансцендентального змісту». Так, Баденська школа поклала початок розробці нової галузі філософського знання – аксіології.

Позитивізм виник у 30-40-х рр. XIX в. у Франції. Основні положення позитивізму були сформульовані французьким філософом **Огюстом Контом** (1798–1857), ідеї якого в Англії запозичили і розвинули **Герберт Спенсер** (1820–1903) і **Джон Стюарт Мілль** (1806–1873).

Поняття «позитивізм» – від лат. позитивус – позитивний – означає заклик до філософів відмовитися від метафізичних абстракцій і звернутися до дослідження позитивного знання. За Контом, ні філософія, ні наука не повинні ставити питання про причини явищ, тобто чому вони відбуваються, а повинні відповідати лише на питання як? Відповідно наука пізнає не сутності, а феномени.

«Наука сама собі філософія» - проголосив О. Конт, стверджуючи, що при активному зростанні наукових знань про природу, людину та суспільство філософія повинна бути очищена від усіх «метафізичних пережитків». Таким чином, позитивізм претендує на роль «філософії науки». Наукова картина світу, створена О. Контом, Г. Спенсером, Дж. Міллем, спиралася на принцип механістичного тлумачення дійсності. Прогрес природничо-наукового знання на рубежі XIX–XX ст., пов'язаний із розвитком квантової фізики, зруйнував цю картину. У ході досліджень виявилася залежність результатів наукових дослідів від приладів і органів відчуття людини. Під сумнівом виявилася емпірична методологія наукового пізнання. Це сприяло появі другої стадії в розвитку позитивізму – **емпіріокритицизму** (критика досвіду) **Ернста Маха** (1838–1916) і **Ріхарда Авенаріуса** (1843–1896).

Основну задачу філософії емпіріокритики бачили у створенні теорії наукового знання. На практиці розробка такої теорії означала повернення філософії до традиційної гносеологічної проблематики в дусі суб'єктивного ідеалізму Дж. Берклі і Д. Юма.

На початку XX ст. виникає і набуває поширення новий варіант позитивістської філософії – «третьої позитивізм», або **«неопозитивізм»**. Неопозитивізм розвивається у руслі головного ідейно-теоретичного спрямування перших двох етапів позитивізму. На перших порах розвитку неопозитивізму (20-ті – поч. 30-х років XX ст.) головна увага звертається на вироблення такої методики, за допомогою котрої можна було б чітко розмежувати твердження, що мають смисл від безсмыслених. Така методика – **«верифікація»** – полягала в тому, що кожне твердження необхідно зіставити з фактами. Якщо при цьому виявиться принципова неможливість зіставлення якогось твердження з фактичними даними, то воно вважається позбавленим смислу, і від нього потрібно звільнитися.

З критикою верифікації виступив австрійський філософ **Карл Поппер** (нар. 1902 р.), який запропонував замінити принцип верифікації на принцип **«фальсифікації»**, тобто займатися пошуками таких фактів, які спростовують ті

чи інші положення і теорію в цілому. Якщо таких фактів не виявлено, то теорія вважається достатньою, виправданою.

Саме К.Поппер стоїть біля витоків новітніх позитивістських течій, які об'єднуються терміном **«постпозитивізм»**. Специфічною ознакою постпозитивізму є те, що його представники (Т.Кун, І.Лакатос, П.Фейєрабенд і ін.) висувують тезу про зв'язок наукового знання з історичним соціально-культурним середовищем.

Однією з відмінних рис сучасного постпозитивізму є те, що його представники відмовилися від тези про вирішальну роль емпіричних фактів у спростуванні або підтвердженні теорії.

4. Онтологія людського буття в психоаналізі. Фрейдизм і неофрейдизм.

Засновником психоаналізу є австрійський психіатр **З.Фрейд** (1856–1939). Основні праці З.Фрейда «Вступ до психоаналізу», «Психологія несвідомого», «Майбутнє однієї ілюзії».

Головне місце у психоаналізі займає поняття **несвідомого** – це та частина психіки, де зосереджуються несвідомі бажання та витіснені зі свідомості ідеї. Несвідоме виступає найважливішим компонентом людської свідомості.

Центральним поняттям психоаналізу є лібідо. Фрейд вважає головними рушіями людської поведінки два інстинкти: самозбереження та сексуальний. Лібідо – це психічна енергія, яка лежить в основі всіх сексуальних проявів індивіда. Інстинктивний імпульс може бути розряджений у дію, або витісненим назад у несвідоме (Фрейд використовує поняття витіснення – переведення психічного змісту зі свідомості у несвідоме і його збереження у несвідомому стані). Сексуальна енергія може спрямовуватися і на несексуальні цілі – т.т. виявлятися у соціальній діяльності, творчості, мистецтві. Цей процес Фрейд називає сублимацією.

У сфері людської психіки Фрейд виділяє **три рівні**:

1 – Воно (Id) – несвідомі потяги, які підкоряються принципу задоволення.

2 – Я (Ego) – сфера свідомого, посередник між несвідомим і зовнішнім світом, породжене індивідуальним досвідом.

3 – Над-Я (Super-Ego) – внутрішня особиста совість, суспільні установки, норми, вплив інших людей. Це інстанція, що уособлює установки суспільства.

Послідовники З.Фрейда К.Г.Юнг і Е.Фромм уточнили вихідні положення психоаналізу, оновили їх і тому їхня концепція отримала назву неофрейдизму. Засновник аналітичної психології **К.Юнг** переосмислив концепцію несвідомого. На думку Юнга, несвідоме носить не індивідуальний, а колективний характер. Юнг прийшов до висновку, що у психіці людини, крім індивідуального несвідомого є більш глибинний шар – колективне несвідоме. Це відображення досвіду попередніх поколінь, яке закарбовується у структурах мозку. Зміст його складають загальнолюдські першообрази – архетипи (н-д, матері-землі, героя, мудрого старця, демона і т.п.), що лежать в основі міфів, символіки народної творчості, сновидінь тощо.

Індивідуальна психологія **А.Адлера** (1870–1937). За цією концепцією, психічна хвороба є результатом неусвідомленого потягу до переваги, розпалюваного почуттям неповновартості, що пов'язано з яким-небудь тілесним недоліком.

Сексуально-економічна теорія **В.Райха** (1897–1957). Вважаючи фрейдизм і марксизм взаємодоповнюючими, Райх намагався на основі психоаналізу інтерпретувати взаємовідносини між економічним базисом та ідеологією.

Теорія соціалізації і людської взаємодії **Г.Саллівана**. Згідно з концепцією міжособистісних відносин, яку розвивав Салліван, у психіці людини нема нічого, крім відносин до інших осіб і об'єктів або зміни міжособистісних ситуацій.

Еріх Фромм (1900–1980) – американський філософ, психолог, соціолог, представник неофрейдизму. Він першим вказав на нездатність ортодоксального фрейдизму вирішити проблему взаємодії особи і суспільства. Фромм не задовольняв біологізм та соціальний песимізм З.Фрейда, тому він сконцентрував увагу на перетворенні психоаналізу в соціальну філософію. Праці: «Втеча від свободи», «Духовна суть людини», «Психоаналіз і релігія» посідають значне місце у філософській антропології.

На думку Фромма, не соціальна структура формує потреби людини, а людська, антропологічна природа потреб визначає способи існування людини. Результатом пристосування людської природи до структури суспільства є соціальний характер. На думку Фромма, багатство не робить людину щасливою, а тому орієнтація людини на володіння (прагнення перетворити все і всіх на свою власність) має бути замінена орієнтацією на буття (відчуття справжньої причетності до світу). Це дозволить побудувати нове ідеальне суспільство.

5. Проблема людини в екзистенціалізмі.

Провідною формою сучасного філософського гуманізму є **екзистенціальна філософія**. Одним з перших її представників був датський філософ **Сьорен К'єркегор** (1813–1855). Твори «Страх і тремтіння», «Або – або». С. К'єркегор поруч із категорією буття аналізує проблему існування. Існування не зводиться до біологічного життя, це життя чистої етичної особистості. Існування протилежне буттю, бо буття – наявна об'єктивна данність, а існування – суб'єктивне переживання трьох сутностей (істини, істоти і сутності). К'єркегор ставить і проблему вибору.

Мартін Хайдеггер (1889–1976) при побудові своєї системи виходить із положення про пріоритет людського існування стосовно всього іншого. На відміну від класичних філософських вчень про буття, які розглядають його як об'єктивний, незалежний від свідомості світ, Хайдеггер розуміє буття як поєднання тієї частини світу, яка залучена до людської діяльності, і самої цієї діяльності. Буття є неподільною конкретністю, яка переживається людиною, а не схематизоване за допомогою теоретичних абстракцій і категорій буття, як це мало місце у традиційній філософії. Хайдеггер виходить із принципу єдності, цілісності людини і світу, їх неможливо розрізнити.

Альбер Камю (1913–1960) – французький філософ-екзистенціаліст,

письменник, публіцист. Праці «Міф про Сізіфа», «Бунтуюча людина», «Чума». Вихідний пункт його філософії – абсурд, який ставить під сумнів цінності. А. Камю вважав, що сам по собі світ не абсурдний, він просто нерозумний, тому що він є позалюдською реальністю, яка не має нічого спільного з нашими бажаннями і нашим розумом. З абсурду випливає заперечення універсальних етичних норм, що призводить до реалізації принципу «все дозволено». На думку Камю, абсурд не слід знищувати самогубством або «стрибком віри», необхідно його максимально повно позбутися.

Жан-Поль Сартр (1905–1980) вихідним пунктом філософії вважає суб'єктивність індивіда. Екзистенціалізм, за Сартром, це єдина філософія, яка не робить з людини об'єкта, а утверджує її існування як неповторної індивідуальності. Людина є істота вільна, яка бажає свободи не лише собі, а й іншим; людина ні при яких обставинах не може бути засобом, вона завжди є метою. Сартр вважає, що сутність людського існування виражає свобода. Він протиставляє буття природи людському буттю.

6. Еволюція сучасної релігійної філософії.

Відродження філософії **томізму** (філософії Ф. Аквінського) відбувається в кінці минулого століття. Оскільки основні положення томізму розроблялися в XIII ст., то їх у незмінному вигляді перенести в XX ст. було неможливо. Перед релігійними філософами постало завдання оновити томізм, що і було зроблено. Нині ця філософська течія називається неотомізмом (Е. Жільсон, Ж. Марітен, Ю. М. Бохеньський, К. Войтила – папа Іоанн Павло II). Неотомізм базується на вченні Ф. Аквінського, центральним принципом якого є гармонія віри і розуму, релігії та науки. Багатовічний конфлікт між прихильниками науки і релігії тлумачиться як результат трагічного непорозуміння і як неправильне осягнення алегоричного характеру змісту «Святого письма».

Онтологія неотомізму:

1 – Бог є тотожністю сутності та існування. Він створив світ, отже, світ є проявом його сил та можливостей;

2 – людина створена за образом і подобою Бога, має розум і свободу волі;

3 – Бог не лише створив світ, а й постійно ним керує.

Отже, між Богом і світом є зв'язок, бо Бог наповнює світ своєю екзистенційною повнотою.

Неотомізм виділяє рівні ієрархії творення: першоматерія – неорганічна природа; світ рослин і тварин; людина; царство чистих духів, ангелів.

Наука пізнає світ природний, а релігія – надприродний, за допомогою містичного озаріння, інтелектуальної інтуїції.

Людина – це складна духовно-матеріальна субстанція (єдність душі і тіла). Універсальний смисл і мета її існування – споглядання божественного блага. Прагнучи до блага, людина набуває моральних, інтелектуальних та теологічних чеснот, на становлення яких і повинно бути орієнтоване суспільство.

Історія – підкорення божественному провидінню, але визнається і цінність мирської історії, мета якої – вдосконалення культури, людства в цілому.

Серед найбільш впливових напрямів сучасного неотомізму є **тейярдизм**, заснований теологом, палеонтологом і антропологом **П'єром Тейяром де Шарденом** (1881–1955). Головна праця Тейяра де Шардена «Феномен людини» – це спроба відповіді на питання про те, яка природа людини, її походження, сенс буття, взагалі цілісні характеристики людини як біологічної і водночас надбіологічної, свідомої істоти. Де Шарден вважав, що людина – найдосконаліший результат багатотисячної еволюції органічного світу. Не даючи прямої відповіді на питання про початок світу, він все ж схиляється до прийняття теорії «вибуху», «Всесвіту, що розширюється». У момент вибуху з речовини шляхом трансформації виникли стійкі одиниці елементарної матерії.

Крім неотомізму, існують й інші течії в сучасній релігійній філософії: теологія визволення, діалектична теологія, ліберальна теологія, «деміфологізоване християнство», «безрелігійне християнство»

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.
3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.
4. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)
5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.
6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.
7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgx>
8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:
10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Тема 8. Розвиток філософської думки в Україні

1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі.
2. Ідеї Ренесансу у філософській культурі України кінця XV – початку XVI ст.
3. Розвиток філософської думки у Острозькому культурно-освітньому центрі та братських школах.
4. Розвиток філософської думки у Києво-Могилянській академії.
5. Філософські погляди Г.Сковороди.
6. Філософські ідеї у творчості членів Кирило-Мефодіївського товариства.
7. «Філософія серця» П.Юркевича.
8. Українська філософія кін. XIX – поч. XX ст.

1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі.

Вагомий вплив на розвиток Київської Русі здійснило хрещення Русі (988 р.). Ця подія призвела до того, що через Візантію в культуру давніх русичів входить антична філософія, християнська Використана література. Завдяки цьому Київська Русь познайомила з досягненнями культури, філософії європейських народів. Здобутки античної філософії проникали в культуру Русі через твори християнських авторів і в християнській обробці. Внаслідок цього філософія сприймається русичами як частина теології, причому така частина, яка підпорядкована теології.

Характерні риси і особливості філософської культури Київської Русі:

- 1 – загальна спрямованість на вирішення актуальних питань суспільного буття
- 2 – переважання духовно-практичної форми освоєння дійсності;
- 3 – основна увага звернена на питання соціальної практики, проблему людини, пізнання, смислу життя;
- 4 – вірність і спирання на Святе Письмо і Святе Предання, дотримання всіх традицій і канонів православної віри;
- 5 – засновувалась на ідеях рівності та спільності людства, наголошувала на необхідності духовного вдосконалення людини, проповідувала гуманізм, патріотизм, мир;
- 6 – велика увага до етичної проблематики. Проголошення ідеалів добра, краси, мужності, вірності, чесності, зверненість до духовних благ, питань соціальної справедливості, єдність слова і вчинку. Філософська картина світу, пізнання, людина, людські вчинки, суспільство розглядається через призму вічного конфлікту добра і зла;
- 7 – у сфері пізнавальної діяльності – верховенство книжності, книжної культури. Знання – не лише теоретичне, а й практичне втілення в життя, спосіб життя. Мудрість – необхідна умова існування і всього суспільства;
- 8 – суто естетичне ставлення до світу природи і до людини, естетизація всіх аспектів буття.

З оригінальної літератури найбільш відомі «Ізборники» 1073 та 1076 рр., «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, «Моління» Данила Заточника, «Слова» Кирила Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ», «Печерський патерик» та ін.

Розуміння філософії. На відміну від західноєвропейської схоластики, руська філософія розвивалась не як стільки як теоретичне, скільки як духовно-практичне осмислення світу. Філософія – це любов до мудрості, а істинною мудрістю є Бог, а тому любов до Бога і є істинна філософія. Філософія — це знання речей божественних і людських, знання того, наскільки людина може наблизитись до Бога. Філософія вчить людину ділами своїми бути подібною до Бога.

Онтологія і натурфілософія. Натурфілософія базувалася на поєднанні античної і християнської традиції. Всесвіт (макрокосм) ототожнюється і співвідноситься із людиною (мікрокосмом). У «Шестидневі» Іоанна Болгарського вказується, що Сонце обертається навколо Землі, Земля має форму кулі. Говорилось і про чотири першоелементи: вогонь, вода, повітря і земля.

Проблема пізнання. Для філософії Київської Русі характерна орієнтація на значення книги, писаного слова, книжного вчення в житті людини. Посередником між Богом і людиною є слово. На цьому ґрунтується гносеологічна позиція, що розглядає пізнання як тлумачення істини, «схованої» у слові.

2. Ідеї Ренесансу у філософській культурі України кінця XV – початку XVI ст.

Розвиток культури українського Ренесансу відбувався під впливом ідей західноєвропейського Відродження, Реформації та культури бароко. Києворуська духовна традиція активно засвоювала зразки західноєвропейської, в тому числі грецької культури. Широко розповсюджується в Україні неоплатонізм, особливо твори Псевдо-Діонісія Ареопігита, а також ідеї **ісихазму** (ісихія – спокій, німотність), що виник у Візантії в XIV ст. Для ісихазму характерне безпосереднє єднання людини з Богом шляхом самозаглиблення людини у власний внутрішній світ. Не розумом, а безпосереднім екзистенціальним актом самозаглиблення у глибини своєї душі людина досягає просвітління, бачення істини. Для **ареопігізму** ж характерна ідея апофатизму, що проголошує неможливість позитивного осягнення справжнього буття – Бога – розумом, оскільки буття Бога знаходиться в іншому вимірі, ніж панування буття пізнаваних речей.

В Україні поширюються ідеї гуманізму, що знайшли відображення в творах мислителів і, зокрема, філософів. Культура українського Ренесансу відроджувала античну культуру. Українські мислителі справили помітний вплив на розвиток ідей гуманізму в Європі. Українець Лукаш з Нового Міста викладав у Краківському університеті, склав підручник з епістолографії (чистописання). Професор римської літератури Павло Русин з Кросно користувався авторитетом у польських літераторів-гуманістів. Вихованець Краківського університету дрогобичанин Юрій Дрогобич (Котермак) – відомий

у світі вчений з астрономії, математики та медицини, отримав ступінь доктора медицини у Болонському університеті і там же обраний деканом медичного факультету. Станіслав Оріховський активно розробляв питання державного устрою і влади, спираючись на провідні для того часу соціально-політичні ідеї природного права. Показово, що всі українські мислителі Ренесансу, будучи мислителями європейського рівня, підкреслювали своє русинське походження

3. Розвиток філософської думки у Острозькому культурно-освітньому центрі та братських школах.

Острозька академія була першою в Україні школою вищого типу. У ній вивчали так звані **сім вільних наук** (**трівіум** – граматики, риторика, діалектика та **квадрівіум** – арифметика, геометрія, фізика і астрономія), старослов'янську, грецьку та латинську мови.

Першим ректором Острозького центру був Герасим Смотрицький, учасник створення і автор передмови до Острозької Біблії – першого повного видання Біблії (1581) слов'янською мовою.

Основні ідеї Острозьких просвітників:

- ідея захисту українського народу як етнічної спільності від ополячення та окатоличення.
- питання громадських прав і особистих прав громадян.
- ідея природної рівності людей незалежно від соціальної та релігійної приналежності.
- орієнтація на внутрішнє, духовне життя людини.

Значний внесок у розвиток реформаційних ідей у колі Острозьких книжників належить Кирилу Лукарису, Клірику Острозькому, Василю Суразькому, Христофору Філалету, автору «Апокрисиса», Йову Княгиницькому.

В той час як майже всі православні ієрархи прийняли унію, а магнати і значна частина шляхти – католицизм чи протестантство, саме братства стали головними осередками опору, захищаючи економічні, ідеологічні інтереси православних, їх віру і культуру. На рубежі XVI – XVII ст. братський рух стає масовим: братства діяли у Львові, Городку, Острозі, Луцьку, Дубні, Немирові, Вінниці, Києві та інших центрах. І хоча філософія в братських школах окремо не вивчалася, але учні знайомилися з нею при вивченні діалектики. На першому етапі своєї діяльності братчики намагалися зберегти притаманний східним слов'янам спосіб філософствування, що ґрунтувався на практично-духовному освоєнні світу і виходив із розуміння філософії як мудрості. Філософія при цьому ще не виділялась в окрему галузь суспільної свідомості. Із світоглядних ідей найефективніше осмислювались історіософські та етичні, а от логіка і натурфілософія практично не розроблялися.

Яскравим представником **полемічної літератури** є **Іван Вишенський**, який теж одержав освіту в Острозі, потім переселився на Афон, прийняв постриг у ченці і вів аскетичний спосіб життя. Спрямовуючи свою літературну діяльність проти католицизму і унії, І.Вишенський обґрунтовує власну загальнофілософську інтерпретацію проблеми «Бог і світ», «Бог і людина». Його орієнтація на греко-візантійські та давньоруські традиції мала

неоднозначний вплив на тогочасне духовне життя України того періоду. З одного боку, діяльність І.Вишенського сприяла збереженню національної єдності, релігійних і культурних традицій, а з другого – становила загрозу духовної ізоляції, набуття культурою стійких рис провінціалізму.

Людину І.Вишенський розглядає як суперечливу єдність двох протилежностей – душі і тіла. Тому шлях вдосконалення людини полягає у самоочищенні, зреченні земного світу, прагненні до духовного злиття з Богом. Сенсом життя людини має бути постійне подолання тілесного, злого в ім'я утвердження вічних ідеалів духу. Відповідно і проблема пізнання вирішується І.Вишенським через співвідношення Бог – людина, Бог – світ.

4. Розвиток філософської думки у Києво-Могилянській академії.

Києво-Могилянська академія виникає на базі Київської братської школи та школи Києво-Печерського монастиря, які були об'єднані зусиллями митрополита Петра Могили в 1632 р. Спочатку це був колегіум, а згодом (з 1701 р.) став академією.

Основні ідеї представників Києво-Могилянської академії:

- **Бог є началом і абсолютною основою існування Всесвіту.** Проте одні професори притримувалися **пантеїстичного** розуміння зв'язку Бога і природи (**Ф.Прокопович**); інші виходили з **деїстичної** позиції (**І.Гізель, Г.Кониський**).

- **філософія** – це система дисциплін чи всіх наук, покликаних віднайти істину, причини речей, даних Богом, дослідження життя і добродітностей.

- **істину** слід шукати у дослідженні результатів Божої діяльності – створеної природи.

- **здобуття істини** – результат складного процесу пізнання, який здійснюється на чуттєвому та раціональному рівнях.

- **розум** має пріоритетне значення, впливає на волю людини і на її вибір між добром і злом.

- для успішного пізнання необхідний **метод**, який дозволяє прийти від відомого до невідомого.

- **сенс життя** – у творчій праці, спрямованій на власне та громадське добро.

- **щастя** полягає у гармонійному поєднанні тілесних і духовних потреб.

Натурфілософія в академії розвивалася також в рамках теології. Однією із найважливіших проблем, які розроблялися професорами академії, була проблема матерії. Основні висновки, до яких приходили Г.Кониський, Г.Щербацький, Ф.Прокопович та інші, були такі:

- 1) матерія в якийсь певний час була створена Богом;
- 2) вона є єдиний і універсальний субстрат всіх конкретних тіл;
- 3) матерії притаманна внутрішня активність, саморух;
- 4) матерія вічна, не народжується і не знищується після акту творіння;
- 5) земна і небесна матерія однакісні, тобто небесні і земні тіла побудовані з однієї і тієї ж матерії;

- б) матерія завжди знаходиться в русі; рух є універсальною (атрибутивною) характеристикою матерії.

5. Філософські погляди Г.Сковороди

Філософська концепція **Г.Сковороди** (1722–1794) – **пантеїзм**: Бог і природа складають єдине ціле; кожна людина має в собі Бога, він не існує десь поза людиною.

Вихідним для нього є погляд на світ, що складається з **двох натур**, які мають неоднакове значення: Бог (невидима натура) і світ (видима). Вчення про дві натури органічно пов'язане з наступним основоположним для філософії Сковороди **положенням про три світи**. Все існуюче, на думку Сковороди, розділяється на три специфічні види буття (світи) – великий (макрокосм), малий (мікрокосм) і символічний (Біблія).

У розробці вчення про **«сродну працю»** філософ виходить із того, що кожна людина має природні схильності до якоїсь певної праці, до певного роду діяльності. І саме цю працю вона виконує найбільш якісно, з натхненням, і лише ця праця приносить людині задоволення і є основою для щасливого життя. В ідеальному, справедливому суспільстві праця буде розподілена, за думкою Сковороди, у відповідності із здібностями і уподобаннями людей.

6. Філософські ідеї у творчості членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Важливою особливістю суспільно-політичних поглядів **Тараса Шевченка** є їхня антикріпосницька спрямованість. Кріпацтво і самодержавство він справедливо вважав основною причиною соціальних і економічних негараздів в Російській імперії. Т.Шевченко гостро критикував самодержавну політику національного гноблення народів, відстоював демократизм у національному питанні, вважав за необхідне виховувати в народних масах пригноблених націй почуття національної гідності, прагнення боротися за рівність.

Світосприйняттю Шевченка притаманний антропоцентризм, що зумовлює сприйняття навколишнього світу природи, історії й культури крізь призму переживань, бажань, потреб і прагнень людської особистості. Для Шевченка цей світ уособлює Україна як екзистенційний стан буття.

Микола Костомаров (1817–1885) – історик, етнограф, громадський діяч. При вивченні його соціально-філософських поглядів варто насамперед звернути увагу на працю «Книга буття українського народу», в якій Костомаров висвітлює складну і трагічну історію українського народу, і в той же час говорить про його месіанську сутність. Саме українці здатні очолити боротьбу слов'янських народів за національне визволення і утворити федерацію за зразком Сполучених Штатів. У 1861 р. Костомаров публікує статтю «Про дві руські народності», в якій робить спробу проаналізувати основні риси української та російської ментальності. Головний висновок такий: український народ має свої власні етнопсихологічні характеристики. Відмінності українського та російського менталітету, за Костомаровим, полягають у наступному:

1 – у росіян загальне переважає над особистістю, в українців же в пошані в першу чергу окрема людина;

2 – росіяни демонструють нетерпимість до інших/чужих вір, народів, мов.

Українці ж історично звикли до інших мов, культур, народів;

3 – росіяни – народ «матеріальний», приземлений, тоді як українці прагнуть «одухотворити весь світ»;

4 – українці дуже люблять природу, землю, тоді як росіяни ставляться до них байдуже;

5 – у суспільному житті росіян ціле панує над людиною. Українці ж цінують особисту свободу.

7. «Філософія серця» П.Юркевича

Філософію П.Юркевича (1826–1874) називають філософією серця (кордоцентризмом), оскільки органом пізнання є не розум (голова), а серце.

Символ серця у філософії Юркевича має кілька значень:

1 – серце – скарбник і носій всіх тілесних сил людини;

2 – серце є центром душевного і духовного життя (душа – як внутрішній світ людини, нематеріальна субстанція, незалежна від тіла; дух – нематеріальне начало на відміну від природного, матеріального).

3 – серце – центр усіх пізнавальних дій людини.

4 – серце – центр морального життя.

5 – це цілісний світ людини, куди входять не лише моральні переживання і почуття, а й мислення, але не як процес розуміння, а як акти осягнення. Серцю істина відкривається раптово, в ньому прихований досвід, який недоступний раціональному вичисленню. Тому ще одна ознака серця -

6 – це неусвідомлений досвід, позасвідоме.

8. Українська філософія кін. XIX – поч. XX ст.

Основні філософсько-соціологічні погляди **М.Драгоманова** (1841–1895) викладені у двотомному виданні «Літературно-публіцистичні праці», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Шевченко, українофіли й соціалізм», «Три листи до редакції «Друга» та ін. Звертаючись до проблем розвитку суспільства, М.Драгоманов виходив із того, що метою економічної діяльності людей є задоволення вродженої потреби живлення. Показуючи велике значення економічних чинників у розвитку суспільства, Драгоманов підкреслює, що не слід переоцінювати їх значення. «Основною одиницею» суспільства має бути людина, її добробут і щастя, їх розвиток та примноження. Тому Драгоманов виходив з того, що головною формою об'єднання людей для забезпечення власних інтересів є громади й товариства.

М.Грушевський (1866–1934) суб'єктом історичного процесу вважав народ як вираження національної індивідуальності і національної цілісності. Предмет історичного дослідження – народ. Потреба народів у національному самовизначенні визначає характер міжнаціональних відносин: вони повинні будуватися на принципах свободи і суверенітету кожного народу. Виходячи з цієї історіософської концепції, Грушевський сформулював концепцію буття українського народу, де чинником об'єднання у національну цілісність є психофізичні та культурні фактори.

В.Винниченко (1880–1951) у трактаті «Конкордизм» виклав філософію щастя, яке описав як тривалу, стійку радість життя, стан, коли людина досягає

узгодження, рівноваги між різними цінностями – багатством, славою, любов'ю, розумом тощо. Щастя передбачає узгодженість (конкордизм) елементів буття. Головною перешкодою на шляху до щастя є роз'єднаність елементів буття, оскільки це призводить до соціально-економічної нерівності, заснованій на державній або на приватній власності. Етика конкордизму базується на рівності та узгодженості фізичних і психічних сил людського організму, індивідуального та колективного, до утвердження рівності між людьми, рівності з усіма живими істотами на Землі і всією навколишньою природою.

Д.Донцов (1883–1973) – ідеолог українського націоналізму, спрямованого на відокремлення України від Росії, що відображено в творах: «Націоналізм» (1927), «Хрестом і мечем» (1967). Світоглядною основою політичних поглядів є філософський волюнтаризм та ірраціоналізм, презирство до народу як маси, устремління встановити владу еліти.

Д.Чижевський (1894–1977) – дослідник історії української філософії, історії, літератури, естетики. У творах «Історія філософії на Україні» (1926), «Філософія Григорія Сковороди» (1934) відносить до української філософії мислителів, виходячи із їх участі у творчому процесі національної інтелектуальної традиції. Чижевський бів одним із перших мислителів вітчизняної філософії, хто показав, що емоційність, ліризм та інші риси притаманні українській філософській ментальності. Світове значення національної філософії він пов'язує з появою в ній видатного філософа, який створює філософську систему світового значення.

В.Липинський (1882–1931) – розробляє проблеми історіософії, національної еліти, ролі християнської релігії в об'єднанні українського народу. Центральне місце у соціально-філософських поглядах В. Липинського займає питання держави і влади. Мислитель розвиває цікаву ідею «класократії» як форми державного устрою.

В.Липинський виділяє три типи державного устрою – класократію, демократію і охлократію, охлократію, проте тлумачить їх у дещо відмінному від загальноприйнятого контексті. Під поняттям «клас» він розуміє, незалежно від місця в соціальній ієрархії, усіх людей, об'єднаних спільною суспільною функцією. Так, до «промислового класу» належать і робітники, і технічний персонал, і власники виробництва. Як зазначає В.Липинський, тенденції до роз'єднання у класах значно слабші від сил, що їх об'єднують.

Липинський вважає, що оптимальним типом державного устрою має бути класократія, основною ознакою якої є рівновага між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. У ній присутня свобода економічної, культурної та політичної діяльності, але вона виходить із авторитету сильної та стабільної державної влади. Класократичний устрій не виключає існування опозиції, проте вона не є джерелом революційних змін, оскільки діє в межах традиційного правопорядку та відповідальності.

Демократія, яка не обмежує демократичний індивідуалізм, руйнує правопорядок у суспільстві, призводячи до хаосу. Державна влада зосереджується в руках окремих соціальних груп (плутократів-багатіїв), інтереси яких представляють наймані професійні політики з-поміж інтелігенції, у яких практично відсутнє почуття політичної відповідальності.

Охлократія, за В.Липинським - це абсолютне панування войовників-непродуцентів з повним придушенням свободи та самодіяльності громадян. Таке суспільство очолює деспотичний монарх-самодержавець або вождь-диктатор, відсутня легальна опозиція, а саме суспільство є юрбою (з грецької - «охлос»).

В. Липинський бачив у суспільстві три джерела влади: силу мілітарну, економічну та інтелектуальну, яким відповідають три основні соціальні типи: «войовники» (військові), «продуценти» (багатії) та «інтелігенти», між якими можливі різні комбінації. Особливі державотворчі якості він приписував типові «войовників-продуцентів» Інтелігенція, на його думку, мало здатна для того, щоб бути носієм державної влади, оскільки позбавлена прямого контролю над засобами матеріальної (військової та господарської) сили. Натомість вона може виконати важливу і відповідальну допоміжну функцію тим, що раціонально усвідомлює і висловлює діючі в суспільстві стихійні, підсвідомі процеси.

Тому В. Липинський пропонує політичну програму, де основним поняттям є поняття нації. Він наголошує, що ніхто не подарує українцям державу, і ніхто не зробить з них націю, українці повинні зробити це самі. Водночас, він досить своєрідно тлумачить поняття нації, прирівнюючи державну і національну приналежність: справжнім українцем є всякий, хто живе на Землі України і хто працює заради неї.

У процесі націєтворення особлива роль належить «провідній верстві», «панству», «національній аристократії», «еліті», незалежно від її походження. Її ознаками є матеріальна сила, моральний авторитет і воля до влади та консерватизм.

Націєтворчому процесу підпорядкований і монархізм Липинського, оскільки саме монарх має стати об'єднуючим центром, загально визнаним авторитетом у протистоянні, політичній конкуренції різних сил і груп, що могли би зруйнувати Українську державу. Тому роль монарха Липинський розглядає як символічну і репрезентативну, з максимальним обмеженням його реальної влади.

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.
3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.
4. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)
5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] :

Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.

6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.

7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdggx>

8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:

10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Змістовий модуль 2. Загальнофілософська проблематика.

Тема 9. Буття та свідомість як предмети філософського осмислення

1. **Поняття буття як центральної філософської категорії. Проблема буття в історії філософії.**

2. **Філософський зміст категорії «матерія». Єдність матерії, руху, простору і часу.**

3. **Проблема свідомості у філософії. Генезис свідомості як розвиток форм відображення.**

4. **Суспільно-практичний і культурно-історичний характер свідомості.**

1. **Поняття буття як центральної філософської категорії. Проблема буття в історії філософії.**

Онтологія – це вчення про суще, про першооснови буття: система найзагальніших понять буття, за допомогою яких здійснюється досягнення дійсності. Термін «онтологія» запровадив у XVII ст. німецький філософ Р.Гоклініус.

Буття – це найбільш загальна категорія філософії, на рівні якої фіксується і виявляється проблема існування в її загальному вигляді. У сучасній філософській літературі існує два значення слова «буття»: у вузькому значенні слова – це об'єктивний світ, що існує незалежно від свідомості, у широкому – це все існуюче: не лише матерія, але й свідомість, ідеї, почуття і фантазії людей. Це все, що існує, незалежно від того, матеріальне воно чи ідеальне, людина чи тварина, природа чи суспільство, Всесвіт чи атом. Навіть фантазія митця, сновидіння людини, марення душевнохворого, наукова теорія, релігія чи закони держави – це все є буттям. Буття має свою протилежність – «небуття». Це поняття відносне, в абсолютному значенні небуття немає, бо перехід в небуття – це є перехід з однієї форми буття в іншу. Так, смерть людини, яку ми сприймаємо як відхід у небуття, є переходом від буття людини до буття речей природи.

Розглядаючи проблему буття, філософія не лише фіксує існування світу, а фіксує складний зв'язок всезагального характеру, предмети та явища світу. Ці всезагальні зв'язки буття виявляють через зв'язки між одиничними та загальними відношеннями предметів та явищ світу.

Виділяють такі основні форми буття:

1 – **буття речей (тіл), процесів**, які поділяються на

а) буття речей, процесів, станів природи, буття природи як цілого;

б) буття речей і процесів, вироблених людиною;

2 – **буття людини**, яке поділяється на

а) буття людини у світі речей;

б) специфічне людське буття;

3 – **буття духовного (ідеального)**, яке існує як

а) індивідуальне духовне;

б) об'єктивне (позаіндивідуальне) духовне;

4 – **буття соціального**, яке ділиться на

а) індивідуальне (буття окремої людини в суспільстві та в історичному процесі);

б) суспільне буття (буття суспільства як цілісності);

Античний філософ елейської школи **Парменід** (IV ст. до н. е.) вперше в історії філософської думки висунув тезу: «Є буття, а небуття зовсім немає». Визначаючи буття, Парменід розумів його в цілому, а не як окремі речі. Буття не досягається чуттєво, на його рівні немає ні різноманітності речей, ні їхнього руху, є тільки цілісне, неподільне і нерухоме буття. Досягнути його можна тільки розумом, це об'єкт думки (за Парменідом), і якщо почуття говорять інше, треба надати перевагу розуму (на цьому положенні побудовані апорії – суперечності – Зенона).

Противником Парменіда був **Геракліт** з Ефесу (IV ст. до н. е.). На протиріччя Парменіду, який вважав буття вічним, неперервним, нерухомим, неподільним, а тому сталим та єдиним, Геракліт основну увагу приділив руху. Світ (за Гераклітом) – це космос, не створений ніким з богів і ніким з людей, але був і буде вічно живим вогнем, який помірно збільшується і помірно згасає. Світ є у вічному русі, який є результатом взаємопереходу протилежностей. Буття і небуття нерозривні.

Філософи-матеріалісти **Левкіпп** та **Демокріт** розробили концепцію атомізму. Атоми – це неподільні частини речовини, з яких складаються всі видимі тіла. Атоми заходяться і рухаються в порожнечі. Атоми Демокріт називає буттям, а порожнечу – небуттям. Атомістичне вчення в подальшому розвивали **Епікур** та **Тіт Лукрецій Кар**.

В кінці V ст. до н. е. у давньогрецькій філософії постає одна з найпотужніших філософських систем – ідеалізм **Платона** (427 – 347 рр. до н. е.). Він змінив погляди на буття та виділив його рівноцінні види:

1) світ вічних незмінних сутностей, світ ідей, що передує світу речей; Саме це є істинне буття, за зразком якого творяться усі речі дійсності.

2) світ речей невічних (напівбуття);

3) матерія, речовина, з якої творець робить речі за зразками вищого буття.

Буття матерії, за Платоном – це небуття.

Ці філософські погляди платонізму розвинув неоплатонік **Плотін** (203 – 269), виділивши 4 види буття:

1 – найнижчий – це невизначена матерія, з якої утворені речі.

2 – більш високий – це світ речей, світ природи.

3 – ще вищий – це світ ідей, що даються у сприйняттях.

4 – найвищий – особлива матерія, що складає субстрат ідей.

Ця форма буття є «єдине». З нього утворюється все суще і світова душа, і душі людей, і потім світ речей. Матерія духовна – це те, що характеризує інші форми буття, це надсутнісне буття (4-й вид).

У пізніші часи в Західній Європі з приходом християнства проблема буття піднімалась у релігійних філософських вченнях. Для релігійної філософії важливим є виділення двох форм буття: буття Бога – позачасове і позাপросторове, абсолютне, надприродне, і буття створеної Богом природи.

Панування релігії та обмежений вплив матеріалістичних теорій привели

до визначальної ролі ідей у вченнях про буття.

Епоха Відродження у розгляді проблеми буття переорієнтувала увагу з буття Бога на буття природи. Це, звичайно, не означало відкидання Божественної сутності, але поруч із Творцем постає і його творіння (природа), яка теж потребує вивчення. В дусі пантеїзму Відродження пізнання Бога є пізнанням природи і навпаки — пізнаючи природу (творіння), ми пізнаємо творця.

Новий час у філософському аналізі буття повертається до ідеї **субстанції** – вічного та самопричинного буття, яке породжує усю різноманітність світу (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц)

У 40 – 50-х рр. ХІХ ст. К.Марксом і Ф.Енгельсом були розроблені основи діалектичного матеріалізму. Вони ввели поняття «суспільне буття» – власна, внутрішня основа існування та розвитку суспільства, нетотожна з його природою основою. Суспільство, виникаючи з природи, живе надприродним життям. Матеріалістичною основою розвитку суспільства є матеріалістичне виробництво.

У 20 – 30-х рр. ХХ століття у Німеччині розробкою проблеми буття займався **Н.Гартман** (1882–1950). Вихідне положення його філософії – твердження, що все існуюче, як матеріальне, так і ідеальне, охоплюється поняттям «реальність». Гартман вважає, що немає вищого та нижчої реальності, реальності матерії або ідей. Питання про походження свідомості, первинності матеріального та духовного Гартман знімає. Він вводить поняття «розріз буття», «розріз реальності». **Розріз** – це деяка невидима межа, що розділяє область або галузь буття, але як будь-яка межа вона не лише розділяє, але й пов'язує.

Гартман розглядає буття як рівневу структуру, ієрархію чотирьох якісно відмінних пластів: неорганічного, органічного, душевного та духовного. Кожен із вищих шарів коріниться в нижчих, але не визначається ним повністю.

2 Філософський зміст категорії «матерія». Єдність матерії, руху, простору і часу.

Конкретизація поняття «буття» здійснюється, у першу чергу, у понятті «матерія». Проблеми матерії та її поняття розроблялися в першу чергу філософами-матеріалістами від древніх до сучасних. У матеріалістичній філософії «матерія» є найбільш загальною, фундаментальною категорією, в якій фіксується матеріальна єдність світу; різноманітні форми буття розглядаються як утворені матерією в ході її руху та розвитку.

Початково поняття «матерія» ототожнювалося з конкретним матеріалом, з якого складаються тіла і предмети (камінь, вода, дерево, глина тощо). Подібне розуміння зустрічається у філософів стародавнього світу.

Представники давньогрецької філософії під матерією розуміють найдрібніші частинки – атоми, або корпускули, з яких складаються тіла і які є першоосновами буття.

Рене Декарт, представник філософії Нового часу, вважав, що матерія – це складова частина предмета (тіла). Оскільки предметів, тіл – безліч, то матерія – це сукупність тіл, предметів, які містяться у Всесвіті. Декарт ввів поняття субстанції – самостійне, самоіснуюче, самодіяльне буття. Матерія має

атрибути – невід’ємні, загальні, універсальні ознаки та **акциденти** – довільні, випадкові, необов’язкові риси. Тому Декарт визначав матерію як субстанцію самоіснуючого буття, атрибутом якої є протяжність з її властивостями: займати певне місце, мати об’єм, бути тривимірною.

Ісаак Ньютон додав до визначення матерії як субстанції наступні атрибути: протяжність, непроникність (непорушна цілісність тіла), інертність (пасивність, нездатність самостійно змінювати швидкість згідно з законами динаміки); вага, зумовлена дією закону всесвітньої гравітації. Причому інертність і вагу Ньютон об’єднав у поняття маси, як основний атрибут матерії і одночасно міра її кількості.

Поль Гольбах визначив матерію як все те, що пізнається чуттєво: колір, смак, звук та ін. Гольбах намагався довести розуміння матерії як гносеологічного узагальнення.

Поглибив поняття матерії **Герман Гельмгольц**, який визначив її як все, що існує об’єктивно (незалежно від свідомості людини).

Отже, у ході історичного розвитку філософської думки поняття матерії поглиблювалась і розширювалась. Поняття «**матерія**» має конкретніший зміст і охоплює собою вужчий клас об’єктів у порівнянні з категорією «буття».

Матерія – це фундаментальна вихідна категорія філософії. Якщо розглядати матерію з позицій сучасної науки та філософії, то можна виділити:

- 1 – онтологічні складові: рух і його форми, простір, час, детермінація;
- 2 – гносеологічні складові: пізнаваність, об’єктивність, реальність.

Тому узагальнене визначення матерії можна дати так: **матерія** – це об’єктивно реальне буття світу в часі, просторі і русі, детерміноване і безпосередньо чи опосередковано пізнаване людиною.

Важливим для філософського розуміння матерії є **закон збереження і перетворення матерії**: які б процеси перетворення не відбувалися у світі, загальний субстанційний баланс залишається незмінним.

Матерія існує у двох формах – це речовина та поле. **Речовина** – матерія, що має механічну масу (масу спокою) (атом, молекула, нейтрон, протон та ін). Матерія у вигляді речовини існує у різних станах. Найбільш поширеним станом речовини у Всесвіті є плазма, утворена з електронів та іонів, які ще не вступили в атомарні та молекулярні зв’язки.

Поле – це матерія, яка не має маси спокою. Поля зв’язують частинки матерії, дозволяючи їм взаємодіяти та існувати (гравітаційні, електромагнітні, ядерні поля). Без полів тіла перестали б існувати: ніщо б не зв’язувало атоми в молекули, а електрони та іони – в атоми.

Способом існування матерії є рух. В основу виділення форм руху покладені такі основні принципи:

- 1 – **субстратний**, що пов’язує певну форму руху із специфічним матеріальним носієм. Кожна форма руху має свою матеріальну основу;
- 2 – **функціональний**, у відповідності з яким форма руху повинна мати свої власні закономірності, відмінні від закономірностей інших форм руху.

Розвиток – це універсальна властивість світу, найвища форма руху, його зміна. Світ саморозвивається і саморухається. Матерія має системну, впорядковану та самоорганізовану будову.

Системність – це фундаментальна властивість матерії, яка має її наступні структурні рівні матерії:

- 1 – неорганічний (мікро-, макро-, мегасвіти);
- 2 – органічний (організмений, підорганізмений, понадорганізмений);
- 3 – соціальний (особистість, родина, плем'я, народність, нація, клас, суспільство, людство).

Матерія має такі властивості самоорганізації як саморух та самовідтворення. **Саморух матерії** – це зміна світу під впливом внутрішніх суперечностей. **Самовідтворення** – це феномен матерії, який зумовлений попередньо рухом, зміною матерії.

Рух, зміна – це способи існування матерії, це внутрішньо пов'язана єдність буття і небуття, стабільності і плинності. Рух як і матерія незнищуваний, нестворений. Одні форми руху перетворюються в інші. Самій матерії властивий імпульс до зміни станів, а тому рух є саморухом матерії.

Виділяють **три основні групи форм руху матерії**:

- 1 – в неорганічній природі;
- 2 – рух у живій природі (біологічна форма руху матерії);
- 3 – соціальна форма руху матерії

Простір і час – це філософські категорії, що відображають основні форми існування матерії. Будь-яке явище у світі має просторово-часові характеристики.

Простір – це об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує місцезнаходження і співіснування об'єкта з іншими об'єктами. Це форма буття матерії, яка характеризується такими властивостями, як протяжність, структурність, співіснування та взаємодія.

Час – це об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує послідовність розгортання матеріальних систем, тривалість їх буття, швидкість та інтенсивність процесів. Він характеризується такими властивостями зміни і розвитку систем, як тривалість та послідовність зміни станів.

Світ завжди існує в русі, просторі і часі. Ця єдність називається просторово-часовим континуумом.

Єдність матерії, руху, простору і часу виражається в тому, що простір і час не існують без матерії, їх метричні властивості створюються розподілом і взаємодією матеріальних мас, т.т. гравітацією (це довів А.Ейнштейн). Отже, вивчаючи матерію в тих чи інших формах її прояву, ми тим самим вивчаємо простір і час у їх органічному зв'язку з рухом, і навпаки, досліджуючи просторово-часові параметри, ми вивчаємо і матерію в її русі.

Простір і час пізнаються багатьма шляхами: історичним, психологічним, культурним, природним, філософським, соціальним та ін. Важливим є значення біологічного, фізичного та соціального простору і часу.

3. Проблема свідомості у філософії. Генезис свідомості як розвиток форм відображення.

Свідомість – вища, властива лише людині і пов'язана з мовою функція мозку, яка заключається і узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності, в попередній мисленій побудові дій і передбаченні її результатів, у

розумному регулюванні і самоконтролі поведінки людини. Людську свідомість не можна ототожнювати тільки зі знаннями та мисленням. Свідомість, з одного боку, є формою об'єктивного відображення, формою пізнання дійсності як незалежної від людських прагнень та інтересів. Результатом і метою свідомості як пізнавальної діяльності є отримання знань, об'єктивної істини. З другого боку, свідомість містить в собі прояв суб'єктивного відношення людини до дійсності як до світу свого життя, його оцінку, усвідомлення свого знання і себе. Результатом і метою духовно-практичного, ціннісного відношення до світу є осягнення сенсу існуючого, міри відповідності світу та його проявів людським інтересам та потребам, сенсу власного життя.

Т.ч. **свідомість** – це вища, специфічно людська форма саморегуляції взаємовідносин зі світом (зовнішнім і внутрішнім) – природою, суспільством, іншими людьми, самим собою, яка полягає у створенні та використанні ідеальних образів світу за допомогою розумових, емоційних, вольових процесів у їх єдності і одночасно у наданні ідеальним образам певного змісту за допомогою процедур рефлексії і самосвідомості, у виробленні певного ставлення до світу – раціонального, емоційного, морального і естетичного.

Матерія має властивість, пов'язану із подразненістю і відчуттями. Ця властивість – це властивість відображення. **Відображення** – це здатність матеріальних явищ, предметів, систем у процесі взаємодії відтворювати у своїх структурах особливості інших явищ, предметів і систем. Можна виділити кілька типів відображення, пов'язаних зі ступенем організації і розвитку матерії: чим вищий ступінь, тим складнішим є рівень відображення:

1 – неорганічне відображення;

2 – органічне. На органічному рівні таке відображення називається інформаційним. У філософському розумінні **інформація** – це буття, яке відображене в іншому, т.т. інобуття. Живий організм здатний не лише сприймати інформацію, а й зберігати її.

Живі організми мають такі властивості, яких немає у неживій природі: **подразливість; розмноження; мінливість; спадковість.** Із виникненням нервової системи здійснюється переворот у розвитку саморегуляції живих систем – нейрофізіологічна саморегуляція. Панівною формою стає **інстинкт** – система безумовних рефлексів, що здійснюється нервовою системою. Із виникненням інстинкту у тварин утворюється принципово нова форма саморегуляції – **умовний рефлекс** – реакція організму не лише на безпосередньо життєво-значимі явища, але й біологічно нейтральні, як визначені сигнали, що приводять у дію інформаційні програми життєдіяльності, до того ж такі, які переважно набуті в процесі індивідуальної життєдіяльності тварин. Дальший розвиток центральної нервової системи органів чуття привів до появи вищої форма саморегуляції тварин – **психіки**, виникнення якої пов'язують із формуванням кори головного мозку.

3 – соціальне відображення – рівень існування людської свідомості.

Таким чином, загальними властивостями відображення є:

1 – будь-який тип відображення є результатом впливу одного об'єкта на інший;

2 – у об'єкті, який був підданий дії, залишається слід, який відтворює

особливості структури діючого об'єкта;

3 – цей слід впливає на подальше функціонування та розвиток об'єкта.

4. Суспільно-практичний та культурно-історичний характер свідомості.

Свідомість могла виникнути лише як функція складно організованого мозку, який формувався під впливом праці та мови. Перехід від біологічної до соціально-трудової діяльності здійснюється тоді, коли для цього є, по-перше, біологічні передумови, і по-друге -коли суто біологічний спосіб життя стає недостатнім. Виникає потреба не лише у даних природою засобах праці і інформаційних програмах, а доводилось створювати і засоби праці, і програми, і передавати інформацію наступним поколінням.

Отже, вивчаючи питання про виникнення людини і її свідомості, необхідно виділити три основні чинники цього процесу: працю; спілкування у колективі, заснованому на трудовій діяльності; членороздільну мову. Паралельно йшло збільшення площі поверхні мозку, що є другим еволюційним показником. Одночасно йшов рух руки як органу праці. В процесі розвитку трудової діяльності уточнювались і збагачувались дотикові відчуття, і формувалась здатність вловлювати нюанси мови. Перш ніж почати щось робити, людина могла уявити і результат, і засоби та способи його досягнення. Т.ч. праця поєднала в собі енергетичний обмін людини з середовищем і мовно-інформаційний обмін на рівні свідомості. Адже для того, щоб регулювати трудову діяльність і стосунки між людьми, необхідні ідеальні засоби спілкування – норми, традиції, звичаї, які передавались за допомогою мови.

Отже, здійснюючи практично-перетворюючу діяльність, людина створює «другу природу» – засоби і знаряддя виробництва, специфічно людське середовище існування, будує форми спілкування і соціальної організації. Можна сказати, що становлення свідомості пов'язане із формуванням культури на основі практично-перетворюючої діяльності людей.

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.

2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.

3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.

4. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)

5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.

6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.

7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgx>

8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:

10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Тема 10. Діалектика та її альтернативи

- 1. Діалектика як філософський метод. Альтернативи діалектики.**
- 2. Поняття закону. Закони діалектики та їх зміст.**
- 3. Принципи і категорії діалектики.**

1. Діалектика як філософський метод. Альтернативи діалектики.

Слово «діалектика» прийшло до нас з древньогрецької філософії. Його вперше ввів у філософію Сократ, який вважав, що для досягнення істини необхідно розробити мистецтво суперечки. Цей момент був сприйнятий і розвинутий Платоном, який розробив техніку розчленування та зв'язку понять, що вело до їх повного визначення. Аристотель називав діалектиком Зенона Елейського, тому що той аналізував протиріччя, які виникали при спробі осмислення множинності і руху. Для античної філософії проблема протиріччя була однією з головних, а її вирішення стало основним завданням діалектики.

У середньовічній філософії буття перестало мати діалектичний статус. Проблема протиріччя була витіснена з філософії. Цей період характеризується пануванням метафізичного методу.

Відновлення діалектики, її збагачення і розвиток інтенсивно відбувалося у німецькій класичній філософії, в основному у філософії Г. Гегеля. Діалектика, вважав Гегель, являє собою істинну природу визначень розсудку, речей взагалі. Діалектика є внутрішній спосіб переходу одного визначення в інше, в якому виявляється, що ці визначення однобічні і обмежені, тобто містять заперечення самих себе. Отже, діалектика є рушійною силою будь-якого наукового розгортання думки і являє собою принцип, який вносить у зміст науки іманентний (внутрішньо властивий) зв'язок і необхідність.

Діалектика – філософський метод, за яким Всесвіт і різні його сфери розвиваються шляхом якісних змін, боротьби протилежних сил, сторін на

основі універсального зв'язку всіх явищ, об'єктів, процесів. **Діалектика** є теорією розвитку. **Розвиток** – це така спрямована і закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, внаслідок якої виникає новий стан об'єкта, що виявляється у трансформації його складу, структури і функцій. Т.ч. **діалектика** є вчення про всебічні зв'язки і розвиток. Діалектика як філософська теорія розвитку спирається на такі фундаментальні поняття як зв'язок, взаємодія та відношення.

В ході розвитку філософської думки людства склалися два основних типи розуміння світу: **діалектичний і метафізичний**. Будучи альтернативою діалектики як теорії розвитку, **метафізика** – це концепція розвитку і метод пізнання, особливістю якого є однобічність, абстрактність і абсолютизація певного моменту у складі цілого. Це таке розуміння світу і такий спосіб мислення, при якому ігноруються або вкрай спрощено розглядаються взаємозв'язки і взаємодії явищ і предметів, а процес розвитку тлумачиться як кількісне збільшення або зменшення об'єктів без їх якісної зміни.

Різновидами метафізики є **софістика і еkleктика**, які теж можуть виступати як альтернативи діалектики.

Софістика – в пер. з гр. – міркування, побудоване на навмисному порушенні законів логіки.

Еkleктика – з гр. вибираю – концепція, що ґрунтується на свавільному виборі координат, на випадковому поєднанні сторін речей, на ігноруванні їх суттєвих відмінностей, на суб'єктивному поєднанні елементів, різних положень, концепцій, поглядів.

Альтернативами діалектики є **догматизм і релятивізм**.

Догматизм – з гр. – положення, що сприймається на віру, без доведення – антиісторичний, абстрактний спосіб розгляду теоретичних і практичних проблем, без врахування обставин місця і часу. Згідно з догматизмом істина раз і назавжди дана, тому догматизм є альтернативою діалектики як теорії пізнання. Він ігнорує конкретність та відносність істини.

Протилежність догматизму – **релятивізм** – з лат. відносний – який абсолютизує відносність істини. Він підкреслює постійну зміну дійсності і заперечує відносну стійкість речей і явищ. Релятивізм абсолютизує конкретну істину.

Негативна діалектика (Т.Адорно, Ж.–П.Сартр) сформувалась на основі абсолютизації критичного боку діалектики.

2. Поняття закону. Закони діалектики та їх зміст.

Закон – це суттєвий, стійкий, регулярний та необхідний тип зв'язку між явищами, який взято у його узагальненій формі та скоректовано відносно типологічно класифікованих умов його прояву. Закони виражають об'єктивні процеси дійсності, це гарантія стійкості, гармонійності та розвитку світу.

Закон – це суттєве відношення, зв'язок між сутностями, який є: об'єктивним, необхідним, загальним, внутрішнім, суттєвим, повторюваним.

Виділяють **три групи законів**:

1 – окремі закони, властиві певним формам руху матерії (закони механіки, хімії, біології).

2 – особливі закони, притаманні усім або багатьом формам руху матерії (закони математики, кібернетики, закони збереження).

3 – загальні універсальні закони (закони діалектики).

Розрізняють закони природи та суспільства. Перші діють стихійно, другі – через свідомі дії людей.

Закон єдності і боротьби протилежностей – це універсальний закон, в силу якого всім речам і явищам матеріального і духовного світу властиві внутрішні суперечності, протилежні сторони і тенденції, які знаходяться у взаємозв'язку і взаємозапереченні. Закон єдності і боротьби протилежностей говорить: розвиток об'єктивної реальності і процес її пізнання, всі форми людської активності здійснюються шляхом роздвоєння єдиного на відмінне і протилежне, а взаємодія протилежних сил з одного боку характеризує певну систему як дещо єдине, а з другого - складає внутрішній імпульс її зміни, розвитку.

Закон заперечення заперечення характеризує напрям і форму розвитку, єдність поступовості і наступності, виникнення нового і відносне повторення певних моментів старого. В структуру цього закону входять категорії: метафізичне заперечення, діалектичне заперечення, заперечення заперечення. Заперечення заперечення фіксує той процес, що процес розвитку розпочинається з першого заперечення старого, яке, в свою чергу, через певний час заперечується іншим новим, що і є запереченням вихідного заперечення.

Основою діалектичного заперечення є **суперечність** – це єдність протилежностей, момент зв'язку старого і нового, відмова від першого із збереженням того, що необхідне для розвитку другого.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін розкриває механізм процесу розвитку, показує шляхи утворення нового, способи переходу від старого до нового. Він відображає таку особливість дійсності, за якої всі предмети, процеси та явища набувають визначеності через взаємодію, взаємозалежність, суперечливість своїх зовнішніх та внутрішніх властивостей, кількісних та якісних характеристик, які існують об'єктивно, незалежно від волі й бажання людей.

Суть цього закону розкривається такими категоріями діалектики як **якість**, **кількість**, **властивість**, **міра**, **стрибок**.

Якість як філософська категорія означає сукупність суттєвих властивостей предмета, із втратою яких він неодмінно втрачає свою визначеність, тобто **якість**.

Кількість як філософська категорія, що відображає такі параметри речі, явища та процесу, як **число**, **величина**, **об'єм**, **вага**, **розміри**, **температура** та ін. Зміна кількості, яке перевершує певну величину (міру), веде до зміни якості.

Міра – це межа, в рамках якої предмет залишається тим, чим він є, не змінюючи своєї якості як сукупності корінних властивостей. Порушення міри веде до порушення буття предмета, зміни його якості, а в результаті до появи нового – розвитку.

3. Принципи і категорії діалектики.

Принципи – це загальні та універсальні, основоположні ідеї, настанови, критерії, які визначають смисл і роль всіх інших елементів у системі. Для діалектики як філософської теорії розвитку фундаментальними початками є принципи: всезагального зв'язку, розвитку, причинності, системності, суперечності, стрибкоподібності, заперечення, історизму.

Принцип всезагального зв'язку – це вираження організованості світу та утворюючих його систем, суть якого полягає у матеріальності світу, яка зумовлена зв'язками всього, а тому цей принцип ґрунтується на матеріальній єдності світу. Його розвивають поняття зв'язку, відношення, взаємодії, які ми розглянули раніше.

Принцип розвитку передбачає, що вивчати явище необхідно з позицій його виникнення, основних етапів розвитку і з позицій того, чим даний процес чи явище є зараз. Діалектичний розвиток характеризується послідовністю, спрямованістю, необерненістю, новаціями, збереженням досягнутих результатів, наступністю.

На стику принципів всезагального зв'язку і розвитку виникає **принцип причинності** як одного з видів зв'язку, а саме генетичного зв'язку явищ, в якому одне (причина) за певних умов породжує друге (наслідок), з другого боку, причинність – це будь-яка зміна і тим більше розвиток, тобто зміна в бік появи нової якості, які мають свою причину і наслідок. Слід зазначити, що причинні відносини існують не лише в процесі розвитку, але й деградації та розпаді, тобто при будь-яких перетвореннях оточуючого світу.

Причинність є ядром **принципу детермінізму**, який є світоглядним та методологічним принципом, згідно з яким з того факту, що все у світі взаємопов'язане та причинно обумовлене, випливає можливість пізнання, пояснення та передбачення подій.

Принцип системності – це методологічний принцип, який об'єднує в собі всі види просторових і фундаментальних зв'язків у сукупності та орієнтований перш за все на момент стабільності, стійкості та гармонійної відповідності у явищах дійсності. **Система** – це внутрішньо організована на основі певного принципу цілісність, в якій всі елементи настільки тісно пов'язані, що постають у відношенні до навколишніх умов та інших систем як дещо єдине.

Категорії – це універсальні форми мислення, форми узагальнення реального світу, в яких знаходять відображення загальні властивості, риси та відношення предметів об'єктивної дійсності. Це гранично широкі, універсальні поняття, в яких здійснюється ідеальне відображення світу і які служать вихідними принципами пізнання і духовно-практичного перетворення дійсності.

Основними категоріями діалектики є: буття, матерія, рух, розвиток, простір, час, суперечність, протилежність, антагонізм, сутність і явище, кількість, якість, міра, стрибок, заперечення, одиничне і загальне, причина і наслідок, форма і зміст, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, частина і ціле, система, структура, елемент та ін.

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.
3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.
4. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)
5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.
6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.
7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdggx>
8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:
10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Тема 11. Епістемологія. Сутність і структура пізнавального процесу

1. Соціально-практична обумовленість пізнавальної діяльності. Суб'єкт і об'єкт пізнання.
2. Проблема істини в теорії пізнання. Критерії істини.
3. Специфіка, рівні, форми і методи наукового пізнання.

1. Соціально-практична обумовленість пізнавальної діяльності. Об'єкт і суб'єкт пізнання.

Епістемологія або гносеологія — це філософська теорія пізнання, яка вивчає проблеми природи пізнавальної діяльності та її можливостей, відношення знань до реальності, визначає умови достовірності та істинності знань, аналізує форми та методи пізнання. **Пізнання** – це процес взаємодії

об'єкта і суб'єкта, сутністю якого є перетворення предметного змісту у зміст мислення (отримання знань), а кінцевою метою – досягнення істини.

Об'єкт — це частина об'єктивної реальності, її фрагмент, який включений в людську діяльність і пізнання. Об'єктом не може бути світ в цілому, а тільки та його частина, яка включена у сферу пізнавальних інтересів людини. Це те, що суб'єкт виділяє з об'єктивного взаємозв'язку природи і суспільства, те, на що спрямована людська діяльність. **Суб'єкт** у загальному розумінні – це той, хто діє, впливає на об'єкт. Суб'єктом є людина, як історична істота, як відображення суспільної здатності до пізнання. Процес пізнання як взаємозв'язок і взаємодія суб'єкта і об'єкта має опосередкований характер. У якості посередників виступають засоби пізнання як матеріального, так і ідеального характеру.

Пізнання є складним процесом, що має певну структуру. Виділяють основні форми пізнання – чуттєву та раціональну, а також рівні пізнання – емпіричний і теоретичний.

Чуттєва сторона пізнання є єдністю відчуття, сприйняття і уявлення.

Раціональне (абстрактно-логічне) пізнання здійснюється у формах понять, суджень і умовиводів.

Розвиток пізнання відбувається на двох рівнях – **емпіричному і теоретичному**. Емпіричне знання є відображення явищ, окремих відношень, безпосередніх зв'язків предмету. Одиниця емпіричного знання – факт. Теоретичне знання є відображенням сутності, на основі якої пояснюються різноманітні явища. Основним елементом теоретичного знання є теорія як форма логічного мислення, в якій найбільш повно реалізуються знання про предмет.

2. Проблема істини в теорії пізнання. Критерії істини.

Істина – це адекватне відображення об'єкта пізнаючим суб'єктом, яке відтворює реальність такою, якою вона є сама по собі, поза і незалежно від свідомості. Поруч з істиною у процесі пізнання завжди присутнє заблудження (омана). **Заблудження** - це зміст знання, яке не відповідає реальності, але приймається за істинне. Дійсність у заблудженні відтворюється нетакою, якою вона сама по собі. Причиною заблуджень є не тільки обмеженість чуттєвих здібностей чи недостатність раціональних зусиль, але й історичний розвиток людства, рівень його матеріальної (технічні можливості, наявність відповідного інструментарію) та духовної (рівень знань, наявність певної методології) культури.

Об'єктивна істина – такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить від суб'єкта чи людства в цілому. Об'єктивна істина є єдністю абсолютного і відносного моментів.

Абсолютна істина – такий зміст людських знань, який тотожний своєму предмету і не буде спростований подальшим розвитком пізнання та практики. Абсолютною є та істина, яка не змінюється з подальшим розвитком знань про дійсність.

Відносна істина – таке знання, яке в принципі правильне, але не повністю відображає дійсність, не дає її всебічно вичерпного образу. Відносна

істина змінюється з подальшим пізнанням.

Конкретність – це властивість істини, яка ґрунтується на знанні реальних зв'язків, взаємодії всіх сторін об'єкта, головних, суттєвих властивостей, тенденцій його розвитку.

Критерії істини:

1 – практика – чуттєва матеріальна діяльність, спрямована на перетворення навколишнього світу, природи і суспільства, яка лежить в основі всіх інших видів суспільної та духовної діяльності, в т.ч. і процесу пізнання;

2 – логічний критерій – істина може бути доведена шляхом логічних умовиводів, коли досягається істинність логічних форм;

3 – з точки зору емпіризму істина може бути перевірена лише через порівняння знань з вихідними даними чуттєвого досвіду;

4 – прагматизм – істинні ідеї – ті, які є практично корисні;

5 – Декарт, Спіноза, Лейбніц – критерій істини – ясність і чіткість мисленого, того, що є очевидне і безсумнівне.

3. Специфіка, рівні, форми і методи наукового пізнання.

Наукове пізнання виникає лише на певному етапі історичного розвитку людства. Виникнення його пов'язане з суспільним розподілом праці, відділенням розумової праці від фізичної і перетворенням розумової праці, духовної діяльності у відносно самостійну сферу.

В науковому пізнанні формуються і набувають відносної самостійності такі форми та засоби пізнання, як ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія.

Ідея – це форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки, закономірності дійсності і спрямована на її перетворення. Проблема – це форма наукового пізнання, що є єдністю двох змістовних елементів: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття. Гіпотеза – це форма та засіб наукового пізнання, за допомогою яких формується один з можливих варіантів вирішення проблеми, істинність якої ще не встановлена і не доведена.

Концепція – це форма та засіб наукового пізнання, яка є способом розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї теорії, це науково обґрунтований та в основному доведений вираз основного змісту теорії.

Теорія – це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких та конкретних знань про дійсність, яка має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірності та суттєві характеристики об'єкта.

Метод **абстрагування** – це відволікання від певних властивостей та відношень об'єкта і одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях та відношеннях, які є безпосереднім предметом наукового дослідження.

Аналіз – це процес поділу у думці або фактично предмета на складові частини (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою всебічного вивчення цих частин і предмета як цілого. **Синтез** – це процес поєднання в єдине ціле частин (сторін, ознак, властивостей, відношень) предмета, роз'єднаних у процесі аналізу.

Метод сходження від абстрактного до конкретного – метод, за

[D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html](http://www.lnu.edu.ua/index.html) (дата звернення 23.05.2023)

5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.

6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.

7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgh>

8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:

10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Тема 12. Філософська антропологія. Людина як предмет філософського аналізу

1. Проблема антропогенезу в філософській антропології.

2. Сутність і існування людини. Біологічне та соціальне в людині.

3. Індивід і особистість.

4. Проблема сенсу життя, смерті та безсмертя в духовному досвіді людства.

1. Проблема антропогенезу в філософській антропології.

Проблема людини є однією з найважливіших для всієї філософії. Вона стає особливо актуальною в переломні періоди розвитку історії. В цей час особливо гостро постає питання смислу і мети існування не лише окремого індивіда, але й всього суспільства.

Розділ філософської думки або знання, який вивчає дану проблематику називається філософською антропологією. «Антропологія» в широкому розумінні означає вчення про людину, а «філософська антропологія» – це філософське вчення про людину або філософія людини.

У вузькому значенні «філософська антропологія» – це особливий напрямок у німецькій філософії ХХ ст., який бере початок у М.Шелера і отримує розвиток у Г. Плеснера, А. Гелена, Є. Ротхакера та ін. Особливе завдання цього напрямку – це вивчення і обґрунтування сутності власне людського буття і людської індивідуальності, спроба пояснити через людину не лише її власну природу, але й сутність оточуючого світу.

Отже, проблема антропогенезу у філософській антропології як вчення про походження людини (широке значення).

Людина – це складна цілісна система, яка в свою чергу є компонентом більш складних систем – біологічної та соціальної. **Антропогенез** (в перекладі з грецької – походження людини) – це вчення про походження людини. Проблема антропогенезу сьогодні як ніколи звучить актуально, адже перед наукою стоїть складна і актуальна задача.

На сьогодні існує ряд містичних та фантастичних концепцій походження людини, але ми будемо розглядати наукове вирішення даної проблеми. Хоча і в цьому випадку антропогенез – це процес з багатьма невідомими. Це пояснює блискучий дослідник – французький філософ, біолог, палеонтолог і антрополог П'єр Тейяр де Шарден у праці «Феномен людини». Людина – це «вісь і вершина еволюції і розшифрувати людину означає, спробувати взнати, як утворився світ і як він повинен продовжувати розвиватися.»

До XIX ст. в європейській думці панує теїстична антропологічна концепція, згідно якої світ з'явився в результаті акту божественного творіння за принципом: «І сказав Бог: хай буде ... і стало ...». Це відноситься і до людини. «І створив Бог людину за своїм Образом і Подобою ...».

Інтенсивне наукове осмислення проблеми антропогенезу почалось у XIX ст. Основним досягненням було утвердження еволюційної теорії.

Вже в 1798 р. шотландський геолог **Джеймс Геттон** (1726–1797) сформулював теорію еволюції геологічних формацій. Він запропонував геологічну історію Землі як повтор циклів знищення одних континентів і виникнення інших.

У 1796 р. французький математик, фізик і астроном **П'єр Симон де Лаплас** (1749–1827) запропонував свою космологічну гіпотезу походження Сонячної системи (гіпотеза Лапласа).

У 1796 р. дід Чарльза Дарвіна – англійський лікар і натураліст **Еразм Дарвін** (1731–1802) опублікував теорію еволюції життя у вигляді епічної поеми «Зономія», в якій розвивав уявлення про еволюцію тварин під впливом зовнішнього середовища.

Великий внесок в утвердження еволюціонізму вніс французький природодослідник **Жан Батіст Ламарк** (1744–1829), який створив цілісну концепцію еволюції живої природи, згідно якої види тварин і рослин постійно змінюються, ускладнюючись в організації під впливом зовнішнього середовища та внутрішнього прагнення до самовдосконалення.

Це були передумови виникнення еволюційної теорії англійського природодослідника **Чарльза Роберта Дарвіна** (1809–1882), який опублікував у 1859 р. свою знамениту працю «Походження видів шляхом природного добору». У праці «Походження людини і статевий добір» висунув гіпотезу походження людини від мавпоподібного предка. Він виділив 3 фактори еволюції: мінливість, спадковість та природній добір.

Але розробивши теорію природного походження людини, Дарвін не зміг включити до неї вплив соціального фактору на розвиток людини. Крім того, в теорії відсутня якісна відмінність розуму людини від тварини, а тому він не виділяв роль праці в процесі антропогенезу.

На це звернув увагу в трудовій теорії антропогенезу **Ф.Енгельс** у праці «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Представники цієї теорії вважали, що праця перетворює характер дії природного відбору, не відмінюючи дії біологічних законів. З працею вони пов'язували розвиток руки, мови, мозку, мислення, співробітництва людей і їх поєднання у соціальні колективи.

Із еволюційною теорією узгоджується і еволюційна концепція антропогенезу **П'єра Тейяра де Шардена**. У праці «Феномен людини» під стрибком розуміється *Homo sapiens*, а сам стрибок здійснюється через сили самого організму. Т

Теорія дарвінізму отримала і суттєву критику у філософії ХХ ст. на хвилі успіхів генетики. З'явилась мутаційна теорія еволюції нідерландського вченого **Хуго де Фріза** (1848–1935), згідно з якою нові види виникають стрибкоподібно, в результаті крутих одиничних мутацій у генному наслідковому апараті.

Критикували дарвінізм і **синтетична теорія еволюції** (С.Четвертаков, Н.В.Тимофеев-Ресовський), велику роль в ній відіграла популярна генетика; **теорія самоорганізації систем**, в основі якої лежить принцип самоорганізації як рушійної сили розвитку відкритих нерівномірних систем, що обмінюються з середовищем речовиною і енергією у цих системах перехід від однієї якісної ознаки до іншого здійснюється стрибкоподібно при цьому вибір кінцевого стану системи має випадковий характер.

2. Сутність і існування людини. Біологічне та соціальне в людині.

Проблема сутності людини міститься в центрі філософського вчення про людину.

При розгляді проблеми соціального і біологічного в людині необхідно уникати двох крайніх точок: абсолютизації соціального фактора – пансоціологізму і абсолютизації біологічного фактора панбіологізму. У першому: людина продукт соціального середовища як *tabula rasa* (чиста дошка), на якій середовище від початку і до кінця пише весь розвиток індивіда.

Прихильники цієї концепції пов'язують все людське існування з впливом соціального середовища. **Соціологізаторський підхід** базується на зведенні людини до функції її соціального способу життя. Воно ігнорує, по-перше, природно-біологічні чинники людського існування, їм відводиться роль лише передумови соціального життя, котрі не мають ніякого впливу на особливості поведінки, інтелект, творчі здібності, соціальні орієнтації людини. По-друге, в людині не помічається її «надсоціальна», духовна сутність.

Домінуючою рисою **біологізаторських концепцій** є уявлення про людину як переважно природну істоту, чий життя і поведінка, індивідуальні і суспільні якості, духовні властивості обумовлені біологічними чинниками (соціобіологія, соціал-дарвінізм, євгеніка, теорія Мальтуса та неомальтузіанство, фрейдизм, ідеї расово-антропологічної школи тощо). Існує наука – соціобіологія (Е.О.Уїлсон), яка вивчає біологічні основи всіх форм соціальної поведінки людини. Але абсолютизувати біологічний фактор не вірно.

Існує теорія «генно-культурної коеволюції», суть якої в тому, що процеси органічної (генної) і культурної еволюції людини проходять спільно. Гени і

культура еволюції нерозривно пов'язані. Але ведуча роль належить генам, вони є кінцевими причинами багатьох людських вчинків.

Біологічне в людині здійснюється і задовольняється в соціальній формі – це ще один фактор впливу соціального (їжа, питво, продовження роду та ін.)

З біологічним і соціальним тісно пов'язаний психологічний фактор, а саме проблема свідомого і несвідомого.

У зв'язку з проблемою свідомого і несвідомого, на які поділяються людська психіка, звернемо увагу на поняття менталітету (з лат: розум, мислення, душевний склад) під цим розуміють глибинний рівень індивідуальної і колективної свідомості, що включає і несвідоме. Це сукупність установок індивіда або соціальної групи діяти, мислити і сприймати світ певним чином на основі традицій, культури, соціального середовища і мати на них вплив.

Концепцію менталітету розробляли багато вчених. Серед них французький філософ і психолог **Л.Леві-Брюль** (1857–1939), який у праці «Первісне мислення» виділив два його види: дологічний і логічний менталітети. Специфікою людського існування є його **духовність**. Дух – це той простір, який відмінний від матеріального, в якому формується і діє особистість як духовна істота. Духовне в людині (безкорисливий пошук істини, здатність до морального вибору, до переживання прекрасного, до творчості, наявність свободи волі та глибинної самосвідомості) не є лише «суспільно-корисними» здібностями та засобами пристосування до природного і суспільного середовища.

3. Індивід і особистість.

Людина розглядається як індивід в якості одиничного представника людського роду. Індивід – це завжди один з багатьох, і завжди безликий. У цьому значенні поняття «індивід» та «особистість» є протилежними.

Під поняттям «людський індивід» розуміють родову спільність всіх людей та одиничного представника людського роду.

Особистість – це поняття, яке включає не лише загальні та особливі ознаки, але й одиничні, унікальні якості людини. Людина стає особистістю завдяки соціальній індивідуальності, сукупності властивих для людини соціальних якостей, її соціальної самобутності. Особистість має складну структуру та інтерпретацію. В загальній психології під особистістю розуміють деяке інтегруюче начало, яке пов'язує воедино різні психічні процеси індивіда надає його поведінці необхідну стійкість. У філософії особистість розглядається як індивідуальне вираження в суб'єкті суспільних ідеалів, цінностей, суспільних відносин, діяльності та спілкування людей.

Діяльність людини є тією основою, на якій відбувається розвиток особистості та виконання нею різних соціальних ролей у суспільстві. Соціально-діяльна сутність людини перш за все лежить в основі соціалізації індивіда, в процесі якої і відбувається формування особистості.

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють йому здійснювати свою діяльність відповідним для даного суспільства способом. Вона відбувається з мірою

засвоєння людиною соціального досвіду, але здійснюється перш за все через її вступ до певних суспільних відносин, форми спілкування та види діяльності.

Важливою характеристикою особистості є її морально-духовна сутність та зумовлені нею вчинки. У зміст особистості та її оцінку входять: спрямованість її свідомості, особистісні орієнтації, зумовлені рівнем її свідомості, світоглядом, моральністю та відповідальністю. Соціальне середовище здійснює суттєвий вплив на формування та поведінку особистості.

Але в не меншій мірі особисті орієнтації та поведінка зумовлені внутрішнім, духовним світом людини. В реальній практичній діяльності та в певних соціальних умовах реалізуються такі важливі сторони особистості, як сила волі, сила духу, моральна доброта та чистота.

Вчинки людини – це важливий фактор, який характеризує особистість. Атрибутом особистості є свобода. Але свобода без відповідальності – це свавілля. А тому відповідальність є не в меншій, а в більшій мірі атрибутом особистості, бо бути відповідальним важче, ніж вільним. Ще важче бути щасливою особистістю, оскільки чим вища особистість, тим вища планка її відповідальності перед собою та перед людьми.

4. Проблема сенсу життя, смерті та безсмертя в духовному досвіді людства.

Людина є єдиним створінням у світі, яке усвідомлює свою кінечність (смертність), тому її життя для неї самої виступає як проблема. Проблема сенсу життя виникає як потреба певного виправдання власної присутності у світі, своєї долі та призначення. Сучасна філософія має яскраво виражену сенсожиттєву спрямованість. На рівні індивідуальності питання про сенс життя формулюється у вигляді питання: «Для чого жити?» без відповіді на нього людська буттєвість зводиться до задоволення життєвих потреб і перетворює людське існування на абсурдне. Розрізняють мету і сенс життя. Якщо мета пов'язана із питанням «Що робити?», то сенс – «Для чого робити?». Сенс життя завжди повинен бути більшим за мету.

Віктор Франкл «Людина в пошуках смислу». Сенс – це щось, що необхідно скоріше віднайти, ніж надати, скоріше відшукати, ніж придумати. Як неповторною є кожна людина, так неповторним виступає сенс її життя. Кожен день і кожна мить вимагає нового розуміння сенсу, бо він є особливим для кожного із нас. Сенс змінюється від ситуації до ситуації, від особи до особи, а тому проявляється всюди, немає такої ситуації, де б його не було, так само немає жодної людини, яка б не мала роздумів стосовно сенсу свого існування.

Проблема смерті та безсмертя.

Людина – єдина істота, яка усвідомлює власну смертність і робить її предметом обмірковування. Власне, розуми про минулість життя тісно пов'язані із питанням про його сенс. Оскільки життя кожної людини унікальне, то усвідомлення його скінченності надає людському існуванню як трагічності, так і цінності. **А.Шопенгауер** відзначав, що якби не було смерті, то не було б і філософії.

Смерть є найбільш глибокий і значний факт життя, бо лише вона ставить глибоке питання про сенс життя. Життя у цьому світі має смисл саме тому, що

є смерть. Якби не було скінченності життя, то і смислу його б не було. Але смерть має в собі й позитивний смисл. Адже в першу чергу це є природне явище, якому відведена значна роль у біологічній еволюції. Смерть має і позитивний соціальний смисл. Він проявляється перш за все в тому, що перед лицем смерті всі люди постають однаковими, загальність смерті нагадує нам про дійсну спорідненість людей, незважаючи на їх індивідуальні, соціальні, історичні розбіжності.

Стосовно проблеми безсмертя, то тут окреслюються принаймні два підходи: релігійний – який твердить про безсмертя індивідуальної душі, і науковий – власне не питання безсмертя, але продовження людського життя. Розробка даного питання почалася у XVIII ст. – рекомендації дотримуватися помірною способу життя, гімнастика, відмова від шкідливих звичок.

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.
3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.
4. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)
5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.
6. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.
7. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgx>
8. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
9. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський:
10. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Тема 13. Суспільство: основи філософського аналізу

1. Суспільство як діяльність людей та їх відносини. Основні сфери життя суспільства.
2. Суспільне виробництво та його структура.
3. Політична система суспільства.
4. Духовне життя суспільства. Людський вимір культури та її функції.

1. Суспільство як діяльність людей та їх відносини. Основні сфери життя суспільства.

Поняття «суспільство» в філософії має не декілька визначень: це найзагальніша система зв'язків і відносин між людьми що складається в процесі їхньої життєдіяльності («людське суспільство»), історично визначений тип соціальної системи (первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне комуністичне суспільство), специфічна форма соціальної організації що склалася в процесі історичного розвитку даної країни.

Філософія визначає три основні групи чинників, які обумовлюють розвиток людського суспільства: праця (специфічно людська доцільна діяльність), спілкування (колективний характер діяльності і життя), свідомість (пізнання, інтелект, духовний зміст людської діяльності). Суспільство (соціум) можна визначити як сукупність всіх форм і способів взаємодії і об'єднання людей.

Розділ філософської думки (філософії), який вивчає суспільство у взаємодії всіх його сторін, тобто як цілісну систему, а також закони його функціонування і розвитку називається **соціальною філософією**.

В розумінні поняття «суспільство» потрібно виділяти два аспекти, два виміри – **індивідуальний і соціальний**. По-перше, суспільство – це самі люди в їх суспільних відносинах. Всі суспільні явища є врешті-решт результатом дій індивідів, їхніх цілей, бажань, думок, вільного вибору. По-друге, **суспільство є системою, що здатна до саморегуляції**.

Суспільство – це спільне життя багатьох людей, які активно взаємодіють між собою з приводу задоволення своїх життєво необхідних потреб. В результаті цієї взаємодії встановлюються певні відносини, які з часом набувають стійкого характеру, а суспільство стає сукупністю суспільних відносин.

Діяльність – це основа всього соціального і специфічний спосіб його існування. Діяльність людей та їх суспільні відносини складають основний зміст їх суспільного буття. Це виробнича, сімейно-побутова, політична, правова, етична, естетична, релігійна та ін. види діяльності та відповідні їм суспільні відносини.

Результати цієї діяльності втілені в предмети матеріальної культури, суспільно-політичному устрою суспільства, духовних цінностях т. д.

Розрізняють об'єктивну та суб'єктивні сторони суспільного буття.

Основними сферами життя суспільства постають результати суспільної діяльності та видів суспільних відносин. До них належать: економічна, соціальна, політична і духовна.

Економічна сфера включає в себе виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ. В цій сфері здійснюється господарське життя країни, взаємодія галузей економіки, а також міжнародне економічне співробітництво. У ній втілюється у життя економічна свідомість людей, їх матеріальна зацікавленість в результатах своєї праці, а також творчі здібності. Тут реалізується діяльність інститутів управління економікою (закони уряду та президента). Значення цієї сфери для розвитку суспільства – основоположне.

Соціальна сфера – це сфера взаємовідносин наявних в суспільстві соціальних груп, в тому числі класів, професійних і соціально-демографічних верств населення (молодь, або похилого віку і ін.), а також національних спільнот з приводу соціальних умов їх життя і діяльності.

Політична сфера – це простір політичної діяльності класів, інших соціальних груп, національних спільнот, політичних партій та рухів, різних соціальних організацій.

Духовна сфера – це сфера відносин людей з приводу різних духовних цінностей, їх створення, поширення та засвоєння всіма верствами суспільства.

2. Суспільне виробництво та його структура.

Праця – цілеспрямована діяльність людей в процесі якої здійснюється перетворення та пристосування предметів природи для задоволення потреб. Охоплюючи різноманітні сфери людського і суспільного життя, праця постає як **суспільне виробництво** – форма взаємодії суспільства і природи, що спрямована на перетворення предметів природи та створення матеріальних та духовних продуктів відповідно до інтересів і потреб людей.

Ознаки суспільного виробництва: діяльний та цілеспрямований характер – людина свідомо ставить певні цілі, вибирає засоби їх досягнення, програму дій, співвіднесення її з результатами; конкретно-історичний характер.

Структура суспільного виробництва:

1 – матеріальне виробництво -діяльність, спрямована на освоєння навколишнього природного середовища. Воно включає промисловість і сільське господарство.

2 – духовне виробництво – вся діяльність людей з виробництва, розподілу, обміну, споживання та збереження духовних цінностей.

3 – виробництво потреб. **Потреба** – об'єктивна необхідність живого організму, особистості, соціальної групи чи суспільства, що відбиває характер та зміст природного та соціального зв'язку суб'єкта і навколишнього середовища.

4 – виробництво форми спілкування. **Форма спілкування** – це конкретно-історичний спосіб зв'язку між людьми в процесі їхньої суспільної взаємодії, засіб організації в межах конкретної соціальної системи. Це: община, держава (в межах її розвиваються менш загальні форми спілкування – громади, спілки, товариства, братства).

5 – виробництво людини – в широкому розуміння суспільне виробництво завжди є виробництвом людини, бо кінцевим результатом є людина як живий організм і носій соціальності. У вузькому – виробництво людини – це процес її безпосереднього виховання, соціалізації.

Спосіб виробництва складається з двох сторін: виробничі сили і виробничі відносини.

Продуктивні сили – це знаряддя і засоби виробництва та самі люди, які приводять їх у рух і завдяки своїм знанням, досвіду і трудовим навичкам здійснюють виробництво. Продуктивні сили відображають активне ставлення людей до природи, вони є системою суб'єктивних і речових факторів, які здійснюють «обмін речовин» між суспільством і природою.

Засоби виробництва являють собою сукупність засобів і предметів праці. **Засоби праці** включають: знаряддя праці, якими людина безпосередньо впливає на природу. **Умови праці** – виробничі приміщення, транспорт, склади та ін. До продуктивних сил входять і **предмети праці** – природні матеріали, які підлягають обробці, земля, природні ресурси.

Виробничі відносини – це сукупність матеріальних, економічних відносин, які складаються між людьми в процесі виробництва та з його приводу і руху суспільного продукту від виробництва до споживання.

Джерелом розвитку способу виробництва є суперечність між продуктивними силами, що постійно розвиваються, і виробничими відносинами, які мають стабільний характер.

Діалектика продуктивних сил і виробничих відносин полягає в тому, що продуктивні сили успішно розвиваються лише тоді, коли рівню їх розвитку і характеру відповідають адекватні виробничі відносини.

3. Політична система суспільства.

Політична система суспільства – це сукупність установ і організацій, діяльність яких має політичний характер, вона спрямована на здійснення політичних інтересів класів, інших соціальних груп, а також національних спільнот.

Політична система має таку **структуру**:

- державні органи законодавчої та виконавчої влади;
- армія;
- правоохоронні органи (суд, прокуратура, міліція або поліція);
- державний арбітраж;
- політичні партії і рухи;
- суспільні організації – профспілкові, молодіжні та ін.; що здійснюють захист інтересів певних соціальних і політичних груп.

До найважливіших інститутів політичної влади, права, ідеології. Вони є вузловими механізмами функціонування політичного ладу суспільства і виявляються в діяльності – парламенту, уряду, місцевих органів влади, правоохоронних органів, а також політичних партій, рухів і засобів масової інформації (преса, радіо, ТБ).

Основною ланкою в політичній системі є держава.

Функції держави:

- функція забезпечення політичної влади.
- функція захисту країни від нападу ззовні.
- господарсько-організаційна функція.

- функція розвитку духовної культури.
- ідеологічна функція.
- функція зовнішніх відносин.
- соціальна функція.
- функція регулювання національних відносин.

4. Духовне життя суспільства. Людський вимір культури та її функції.

До основних елементів духовного життя належать:

- духовні потреби людей, спрямовані на створення і споживання відповідних духовних цінностей;
- духовні цінності;
- духовна діяльність по їх створенню та в цілому;
- духовне виробництво;
- духовне споживання як споживання духовних цінностей;
- духовні відносини між людьми як прояв духовного спілкування;

Основа духовного життя становить духовна діяльність, яку можна вважати діяльністю свідомості, в ході якої виникають певні думки і почуття людей, їх образи, уявлення про природу і соціальні явища. Результатами цієї діяльності є етичний, естетичний, релігійний, науковий, філософський світогляди, які втілюються у творах мистецтва, релігії, моральних принципах, філософських поглядах.

Термін «**cultura**» – з лат. означає обробіток, виховання, розвиток. Спочатку він означав обробіток землі, її культивування, тобто зміну її людиною з метою отримання хорошого врожаю. У добу Відродження філософи визначили **культуру** як засіб формування ідеальної універсальної особистості, яка всебічно освічена, вихована і т. д.

Культура – це суто соціальне явище, яке пов'язане з життєдіяльністю людини. Культура тісно пов'язана з суспільством. Культурні процеси вбирають в себе загальнолюдські цінності.

Слід розмежувати поняття «матеріальне виробництво» та «матеріальна культура». **Матеріальне виробництво** – це процес виробництва матеріальних благ і відтворення суспільних відносин. **Матеріальна культура** – це система матеріальних цінностей, в тому числі включених у виробництво.

Також не слід ототожнювати і духовне виробництво з духовною культурою. **Духовне виробництво** – це виробництво різних ідей, норм, духовних цінностей, а **духовна культура** – це і виробництво духовних цінностей і споживання їх та функціонування, в тому числі освіта, виховання, життєдіяльність людини, спілкування. Між ними існує зв'язок, але духовна культура включає в себе духовне виробництво і розвиває його.

Отже, культура розглядається як система матеріальних і духовних цінностей, які задіяні у соціально – прогресивній творчій діяльності людства у всіх сферах буття і пізнання, його суспільних відносинах, суспільній свідомості та ін.

Основні функції культури:

- пізнавальна;
- комунікативна;
- регулятивна;
- прогностична;
- ціннісно-орієнтаційна.

Проте основною – інтегруючою функцією є **люди́нотворча** функція — творення людини як соціальної істоти, особистості.

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.
3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.
4. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 204 с.
5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)
6. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.
7. Сільвестрова Оксана, Ситник Олександр. Проективний «образ історії» у філософсько-історичному пізнанні. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2019. № 12 (396). Серія: Філософські науки. С. 33-38. <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/17801> (дата звернення 23.05.2023)
8. Сільвестрова О. Ю. Покоління NEET як соціальний феномен. *Проблеми та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 27 серпня 2022 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2022. С.53-54. <https://drive.google.com/file/d/1vP-vZX5xYtYaLNyx0YiyAwIj6uhfOSMt/view?usp=sharing> (дата звернення 23.05.2023)
9. Сільвестрова О.Ю. Соціально-філософський аспект соціальної відповідальності. *Актуальні проблеми науки, освіти і суспільства*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 9 вересня 2022 р.) Полтава, ЦФЕНД, 2022. С. 69-70. <https://drive.google.com/file/d/1y1DsDgdHVPL03Y0QVH0iPLQ2GmbQkC19/view?usp=sharing> (дата звернення 23.05.2023)
10. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів :

Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.

11. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgx>

12. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

13. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл

Тема 14. Природа як предмет філософського осмислення

1. **Природа як філософська категорія. Концепція ноосфери В.Вернадського.**

2. **Сутність екологічної свідомості та екологічної освіти.**

3. **Народонаселення та сучасна демографічна ситуація.**

1. **Природа як філософська категорія. Концепція ноосфери В.Вернадського.**

Під природою розуміють частину світу, сукупність природних умов, необхідних для життя людини і людства.

В античну добу відбулися істотні зрушення світоглядного та теоретико-пізнавального характеру. Відбувся перехід від безпосереднього ототожнення людини і природи, людини і суспільства, матеріального та ідеального до їх розмежування, розрізнення і протиставлення. Паралельно збереглася традиція розгляду світу в цілому, як єдності, створювалася космологічно-цілісна парадигма.

Із утвердженням **християнства** природа ототожнювалася із її матеріальним початком, розглядалася у протиставленні «верх» (небесне, божественне буття) і «низ» (земне, матеріальне). Основною ідеєю постає не злиття з природою, як в античності, а підкорення її, підвищення над нею.

Епоха **Відродження** повертається до античного розуміння природи як втілення гармонії і досконалості.

В Новий час природа стає об'єктом наукового дослідження і активного освоєння. Природа починає розглядатись як об'єкт, як сфера діяльності людини, як інертна сила, як треба підкорювати, встановлювати над нею панування розуму.

На сучасному етапі розвитку людство дійшло висновку, що підкорення природи несе в собі і загрозу самому існуванню людства. На цій основі складається новий тип ціннісного відношення до природи, який виходить із оцінки її як унікального і універсального вмістилища людини і всієї культури.

Існує різна **періодизація етапів** взаємодії природи і суспільства.

Враховуючи, що взаємодія природи і суспільства здійснюється на основі матеріального виробництва, розрізняють етапи взаємодії на основі розвитку

етапів матеріального виробництва, зміни технологічних засобів. Виділяють такі етапи:

- 1 – ручне або інструментальне виробництво;
- 2 – машинне виробництво;
- 3 – автоматизоване виробництво.

Виходячи із віддалення суспільства від природи та із обміну речовиною та енергією, виділяють такі етапи:

1 – функціонування виробництва на природній енергетичній основі. Відбувається присвоєння готових засобів існування із природи.

2 – пов'язаний із промисловою революцією XVIII – XIX ст., з переходом до штучного виробництва енергії. З'являється машинне виробництво, експлуатація природних ресурсів, відходи викидаються у навколишнє середовище. На поч. XX ст. виникає антагонізм між природою і суспільством.

3 – пов'язаний із науково-технічною революцією – переворот у продуктивних силах суспільства. Суперечність між природою і суспільством приводить до кризової ситуації – питання про існування людства, про шляхи виходу з кризи.

Враховуючи характер і масштаби змін у системі «природа – суспільство», можна виділити такі етапи їх взаємодії:

1 – біогенний (дикість) – присвоєння продуктів з природи, безпосереднє включення людини в природу, адаптація людини до середовища.

2 – техногенний період – перехід від присвоєння до виробництва – землеробство і скотарство. З появою машинного виробництва зростає можливість ефективного впливу на навколишнє середовище.

3 – ноогенний.

В.Вернадський говорив, що **ноосфера** – сфера взаємодії природи і суспільства, в межах якої розумна людська діяльність стає глибоким визначальним фактором розвитку. Ноосфера – нова, вища стадія розвитку біосфери, пов'язана із виникненням і розвитком людства, яке, пізнаючи і вдосконалюючи техніку, починає впливати на хід процесів на Землі (а в майбутньому – і в навколосемному просторі), глибоко змінюючи її своєю діяльністю.

2. Сутність екологічної свідомості та екологічної освіти.

Екологія – з грецької *oikos* – оселя і *logos* – вчення – наука про навколишнє середовище, людину, її взаємодію із середовищем і шляхи забезпечення умов для її життя.

До **екологічних проблем** відносяться:

- раціональне використання невідновлювальних природних ресурсів (корисних копалин, мінеральних ресурсів);
- раціональне використання відновлювальних природних ресурсів (грунти, води, рослинний і тваринний світ);
- боротьба з забрудненнями та іншими ураженнями природного середовища (отрутохімікатами, радіоактивними відходами та ін.);
- захист природи від безвідповідальності та некомпетентного втручання в її процеси.

У сучасній науці підхід до взаємодії природи і суспільства базується на тому, щоб розвиток суспільства і його компонентів не завдавав шкоди природі, а навпаки, сприяв її розвитку. Такий підхід отримав назву **коеволюції** – це сукупність поглядів, у відповідності з якими суспільство і природа – це соціоприродна система, де гармонійний розвиток суспільства неможливий без всебічного врахування природного і навпаки.

Екологічна освіта – свідомий і планомірний розвиток знань про навколишнє середовище протягом життя людини.

Основна її мета:

- формування уявлень про навколишнє середовище;
- розуміння специфіки внутрішніх відносин у природі;
- антропогенний характер впливу на природу;
- принципи гармонійного розвитку людини і природного середовища.

Екологічна освіта і виховання повинна виходити з таких методологічних засад:

1 – світ матеріальний і є системою взаємозв'язаних і взаємообумовлених елементів;

2 – суспільство – результат еволюції матерії, тому суспільство і природа характеризуються взаємозв'язком і відмінностями;

3 – коеволюція – специфічний вид розвитку, що визначається об'єктивними і суб'єктивними передумовами;

4 – незворотні біосферні зміни, небезпечні для суспільства, є результатом непродуманого антропогенного впливу на природне середовище, а не об'єктивною необхідністю технологічного способу виробництва.

3. Народонаселення та сучасна демографічна ситуація

Демографія – наука, що вивчає динаміку чисельності населення, міграцію, сім'ю, її склад і розвиток, народжуваність, смертність, зайнятість, пропорції складу населення за віковим, статевим та ін. ознаками, вступ до шлюбу і розлучення тощо.

Фактори рівня народжуваності:

- демографічний (співвідношення чоловічої та жіночої статі);
- економічний (рівень розвитку суспільства);
- медичний (стан здоров'я населення);
- соціальний (умови життя – наявність житла, можливості віддати дитину до дитсадка тощо);
- правовий (закони захисту сім'ї, дітей);
- психологічний (ставлення потенційних батьків до народження дітей);
- етичний (норми моралі, зв'язок поколінь: батьки – діти – бабусі – дідусі);
- екологічний (стан довкілля в регіоні);
- тип культури, традиції (Узбекистан – 9–10 дітей, Європа, Київ – 1–2 дитини).

Якісний стан населення – це стан здоров'я. Це проблема в Україні. Важливим напрямом демографічної політики є планування сім'ї.

Англійський економіст і священник **Томас Мальтус** (1766–1833) у книзі «Досвід про закон народонаселення» (1798) описав драматичну ситуацію, яка потім стала називатися демографічною проблемою. Він сформулював так званий «вічний закон» – населення зростає у геометричній прогресії, а продукти харчування – в арифметичній, внаслідок чого виникає «абсолютне перенаселення». Цей процес, на думку Мальтуса, невідворотний. Ніяка допомога не знімає причини перенаселення, а тому природними регуляторами чисельності населення є епідемії, війни тощо. Цей підхід був розкритикований.

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.
3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.
4. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 204 с.
5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)
6. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.
7. Сільвестрова Оксана, Ситник Олександр. Проективний «образ історії» у філософсько-історичному пізнанні. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2019. № 12 (396). Серія: Філософські науки. С. 33-38. <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/17801> (дата звернення 23.05.2023)
8. Сільвестрова О. Ю. Покоління NEET як соціальний феномен. *Проблеми та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 27 серпня 2022 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2022. С.53-54. <https://drive.google.com/file/d/1vP-vZX5xYtYaLNyx0YiyAwIj6uhfOSMt/view?usp=sharing> (дата звернення 23.05.2023)
9. Сільвестрова О.Ю. Соціально-філософський аспект соціальної відповідальності. *Актуальні проблеми науки, освіти і суспільства*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 9 вересня 2022 р.) Полтава, ЦФЕНД, 2022. С. 69-70. <https://drive.google.com/file/d/1y1DsDgdHVPLO3Y0QVH0iPLQ2GmbQkC19/view?usp=sharing> (дата звернення 23.05.2023)
10. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів :

Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.

11. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgh>

12. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

13. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Тема 15. Філософські проблеми людської історії

1. Філософія історії, її предмет і напрямки.
2. Поняття рушійних сил суспільного розвитку.
3. Сутність та критерії суспільного прогресу. Прогрес і регрес.
4. Проблема сенсу історії та її спрямованості.

1. Філософія історії, її предмет і напрямки.

Філософія історії – сфера філософського знання про загальність і сутність історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства. Це розділ філософії, пов'язаний з інтерпретацією історичного процесу та історичного пізнання.

Предмет філософії історії становить суспільство в його часових модифікаціях і трансформаціях.

Термін «філософія історії» запровадив Вольтер (зокрема, одна з його історичних праць, датована 1765 р., має назву «Філософія історії»). Проте формування філософії історії як певної галузі людських знань започатковується задовго до виникнення відповідного терміну – ще у стародавньому суспільстві.

Важливими **проблемами філософії історії** постають такі:

- Як співвідносяться між собою особа та історія?
- Чи можна вважати бажання та наміри людей основним чинником історії?
- Чи існують закони історії?
- Чи можна достовірно пізнавати історію, чи, навпаки, зацікавленість та упереджене ставлення тут завжди будуть домінуватимуть?

При осмисленні історії постає питання: чи має історичний процес власну якісну особливість? Існують різні варіанти відповіді:

1 – історія – це частина загального природно-космічного процесу (античність, Середньовіччя, частково – Відродження);

2 – історія має свою якісну специфіку і в певних моментах докорінно відрізняється від природно-космічних процесів (Новий час, німецька класична філософія);

3 – історія – це сфера виявлення людських якостей або можливостей людської природи (частково – філософія Відродження, Нового часу та

некласична філософія).

2. Поняття рушійних сил розвитку суспільства.

У соціальній філософії рушійними силами розвитку суспільства вважають різні суспільні явища: об'єктивні суспільні суперечності, продуктивні сили, спосіб виробництва та обміну, розподіл праці, дії великих мас людей, народів, соціальні революції, потреби та інтереси, ідеальні мотиви тощо. Вони пов'язуються із суперечностями суспільного розвитку та їх вирішенням, з соціальним детермінізмом, з об'єктивними та суб'єктивними чинниками історії, з діяльністю людей або ж є комплексом усіх цих чинників. Кожний із вказаних підходів правомірний, відображає якусь долю істини. Рушійні сили розвитку суспільства пов'язані насамперед з діяльністю людей.

Найважливішими проблемами у визначенні рушійних сил є аналіз суб'єкта суспільного життя, характеристики його діяльності, її умов, причин, цілей, завдань, її результатів, діалектики об'єктивного та суб'єктивного, творчого і репродуктивного та ін. в цій діяльності, її піднесення та спадів.

Часом рушійні сили суспільства пов'язують із певною спрямованістю, із прогресивними перетвореннями суспільства. Але такий підхід є однобічним: вся історія суспільства, його життя є цілісним процесом, який складається із складного переплетіння протиборства різних людей, націй, народів. І в цьому розумінні будь-яка діяльність людей є рушійною силою, людською суспільною діяльністю.

Основною рушійною силою є **інтерес** – усвідомлена потреба. Зміст інтересу – первинної засади об'єднання людей у соціальні групи – визначається умовами їх життя, місцем в конкретно-історичній системі суспільних відносин. Як відбиття потреб людини інтереси є насамперед формою вияву певних економічних відносин, їх різноманітність зумовлює й різнобарвність інтересів. Розрізняють економічні, політичні й духовні (моральні, естетичні, релігійні) та інші інтереси. Суперечливі інтереси породжують соціальні конфлікти, тотожні об'єднують людей у певні соціальні групи, спонукають до формування світосприйняття, лежать в основі єдиних соціально-практичних дій.

На основі спільності інтересів відбувається об'єднання людей у соціальні групи.

Отже, **соціальні рушійні сили суспільного розвитку** – це діяльність людей, соціальних груп і верств, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні і недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

3. Сутність та критерії суспільного прогресу. Прогрес і регрес.

Питання цивілізованості має просторово-часовий вимір, тобто історичний характер. Те, що вважалось вершиною цивілізаційного злету людства в минулому, не обов'язково збереже цю якість до наших днів. Зміст загальноцивілізаційних засад розвитку людства підлягає історичному виміру. У соціальній філософії ця теза розкривається через ідею соціального прогресу – безперервного і дедалі зростаючого вдосконалення життя, розвитку людини.

Суспільний прогрес – такий напрям розвитку суспільства, що

характеризується незворотними змінами людства, тими чи іншими прогресивними змінами окремих спільнот чи людей, їх угруповань, верств або індивідів, в результаті переходу від нижчого до вищого, від менш досконалого становища до більш досконалого.

Першу теоретично обґрунтовану концепцію прогресу висунув французький філософ-просвітитель, економіст і державний діяч **Анн Робер Тюрго** (1727–1781). У праці «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766) він обґрунтовував принцип вільного підприємництва, підкреслював роль власності в соціальній диференціації людей, цінував людський розум, моральні та творчі якості.

Раціоналістичну ідею прогресу підхопив його співвітчизник – філософ і математик, соціолог і політичний діяч **Жан Кондорсе** (1743–1794). Його праця «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1795) визначила магістральні теоретичні й методологічні підвалини розуміння суспільного прогресу. Вчений підкреслював роль морального вдосконалення людей, необхідність досягнення нової суспільної організації на засадах миру і співдружності між народами, наголошував на безмежності можливостей розуму і шляхів його вдосконалення як головного джерела суспільного прогресу.

З погляду ролі матеріального виробництва суспільний прогрес охарактеризував марксизм, який не уникнув абсолютизації економічного чинника.

Сучасна соціальна філософія вибудовує концепцію прогресу, виходячи з визначення чинності системи факторів – виробництва і науки, освіти та виховання, техніки й технології, культури і моралі, політики та мистецтва, організації й управління.

Не менш важливим є питання про **критерій суспільного прогресу**. Яке суспільство можна вважати більш прогресивним у порівнянні з іншим? Чи існують об'єктивні критерії порівняння?

1 – тривалий час вважалося, що основним критерієм є рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин (марксизм), високі темпи економічного розвитку, створення великої машинної індустрії. Проте одночасно індустріалізація породила масу проблем, пов'язаних із руйнуванням природного середовища, виснаженням природних ресурсів і т.п.

2 – приведення суспільного устрою у відповідність не лише до вимог розвитку техніки, а й природи людини, гуманізація життя.

3 – французький філософ Анн Тюрго (18 ст.) говорив про прогрес як загальний закон історії і основним критерієм визначав розвиток розуму, моральних і творчих якостей людини, цю ідею підтримував і Кондорсе, який вбачав основу прогресу в людському розумі, виступав за вдосконалення моралі людей, говорив про необхідність формування нової суспільної організації на засадах миру і співдружності.

4 – про рівень розвитку (ступінь прогресу) тієї чи іншої нації, народу чи держави можна говорити й з точки зору її незаперечного внеску в розвиток світової культури й цивілізації.

5 – сучасна соціальна філософія визначає кілька факторів прогресу на різних рівнях:

- виробництво і наука
- освіта і виховання
- техніка і технологія
- культура і мораль
- політика і мистецтво
- організація і управління

Прогрес соціальної системи визначають і за такими критеріями:

- 1 – рівень споживання людиною матеріальних і духовних благ;
- 2 – якість продукції, що випускається;
- 3 – рівень розвитку соціальної інфраструктури;
- 4 – характер функціонування інформаційних систем;
- 5 – зайнятість населення;
- 6 – можливість оперативної перекваліфікації робітників;
- 7 – рівень розвитку культури, освіти, виховання тощо.

У поняття «**регрес**» вкладають зміст переходу від вищого до нижчого, від більш до менш досконалого. Суспільний регрес починається з втрати соціальним суб'єктом обумовленого реальним суспільним ідеалом внутрішнього потягу до творчості, конструктивних змін, активності. Як і будь-який суспільний процес, регрес має свою логіку розвитку. У загальному вигляді вона визначається такими головними етапами: застій, консерватизм, реакція, реставрація, занепад.

Застій – початкова, вихідна фаза регресу. Головний показник застою – відсутність нових ідей і конструктивних ініціатив щодо перспективи суспільного розвитку. Зберігається відносне благополуччя, хоча маховик суспільного розвитку вже починає здійснювати «холості оберти».

Другий етап регресу – **консерватизм** – настає як прагнення зупинити можливе падіння темпів розвитку і зберегти традиційно виважений, звичний для більшості владних структур спосіб життя. Він розпочинається зі страху перед новими ідеями, з блокування будь-яких нововведень у суспільне виробництво, політичне життя, науку, літературу і мистецтво.

Реакція – наступний етап регресу. Неприйняття нового в цей період переходить у відкриту ворожість до нього. Розпочинаються утиски, гоніння «інакомислячих». Посилюються тоталітарні методи вирішення громадських питань і справ, зростають репресії, масове насильство й терор, економічний та соціальний тиск на населення.

Безпосереднім спадкоємцем реакції є **реставрація** – поновлення того способу життя, що передував застою або практикувався під час нього. Реставрація – це поновлення тих форм суспільної організації, які вичерпали весь свій суспільно-творчий потенціал; повернення до старих ідей і символів; встановлення тотального контролю над всіма, хто в будь-якій формі висловив внутрішнє прагнення до нового.

Період реставрації рано чи пізно закінчується **занепадом системи** – останньою логічною фазою суспільного регресу. Саме тоді в дію вступають нові соціальні сили, і після вирішення конфлікту суспільство розпочинає нове сходження шаблями прогресу.

4. Проблема сенсу історії та її спрямованості.

Другою за значенням проблемою у філософії історії слід назвати проблему спрямованості історії: куди йде людська історія? Чи має вона відкриту або приховану мету? Чи має (або повинна мати) історія визначений початок, а також – свій кінець? В історичному розгляді цієї проблеми можна виділити такі **варіанти тлумачень спрямованості історії**:

Замкнений коловорот, тобто постійне повернення історії на вже пройдені шляхи (антична філософія): у горизонтальній площині, тобто без зміни рівня того, що відбувається, – Геракліт Ефеський, піфагорійці, стоїки; у вертикальній площині, тобто із виходом на певні вищі стани та із подальшим поверненням до нижчих, початкових — Емпедокл, Демокрит, Лукрецій Кар.

Лінійний варіант (прямування історії у нескінченність, але без суттєвих змін): частково – імператорський Рим, частково – Новий час та некласична філософія.

Завершений, але цілеспрямований процес: історія має мету, прямує до її здійснення та до завершення при досягненні такої мети. Таке бачення характерне для християнської середньовічної філософії (головною рушійною силою історії є Бог), філософія історії Гегеля.

Історія як процес, що прогресує: у варіантах руху «по висхідній лінії» (Ф.Бекон, Ж.Кондорсе); «збільшення можливостей розвитку» (Й.Гердер, деякі течії філософії ХХ ст., наприклад, технократичні).

Циклічний процес: у варіанті «злетів та падінь» (К.Таціт, Н.Макіавеллі, Ж.Боден); у варіанті «коливань у певних межах» (від миру до воєн, від об'єктивного до суб'єктивного та ін. «Теорія катастроф» Ж.Кюв'є, некласична філософія – О.Шпенглер та ін.).

Із питанням про спрямованість історії тісно пов'язане і питання про її сенс та можливе завершення. На ці питання навряд чи можна дати остаточну та переконливу відповідь.

У німецькій класичній філософії був запропонований новий ракурс розгляду сенсу історії. **І.Кант** розглядав історію як процес, у якому є індивідуально-особистісний вимір. В працях І.Канта історія характеризувалась як єдиний, закономірний процес, що вимірюється індивідами, і пов'язувалася з питаннями самореалізації дій та думок вільної людини.

Г.Гегель розглядав історію в рамках уявлень про логіку саморозвитку абсолютної ідеї, розробив поняття світової історії, «розум панує в світі, тому всесвітньо-історичний процес здійснюється розумно». Керівна роль в історії належить духу. Історія – це прогрес духу в усвідомленні свободи, який розгортається через «дух» окремих народів, що змінюють один одного в історичному процесі по мірі виконання своєї місії. Так як світовий дух виражає себе не через кожен народ, то не кожен народ є історичним.

Марксизм тлумачить людину як природну істоту, але не в традиційному значенні (бо це заперечує в ній свободу, творчість і т.п.), як таку, яка лише походить і з природи, але живе і розвивається у суспільстві; природа розглядається через людське буття, тому природна необхідність трансформується у історичну.

Неокантіанство і неогегельянство розглядає смисл історії як

теоретичну проблему, що постійно рухається від конкретно-історичних подій до їх цілісності, які не можуть бути зрозумілі без визначення цінностей.

«Філософія життя» виводить поняття «життя» із внутрішнього переживання, як воно розкривається у сфері історичного досвіду духовної культури. Підкреслюється індивідуальність, неповторність культурно-історичних образів життя.

О.Шпенглер розвиває концепцію локальних цивілізацій. Смысл – у схопленні «першофеномену» кожної з культур. Закликав розглядати «світ – як – історію» не в загальній картині пізнаного, а в картині життя, в процесі становлення.

З позицій **критичної філософії історії (Б.Кроче, Р.Коллінгвуд)** історія не підкоряється закономірностям, вона виступає як думка, як вираження духу.

Засновник критичної філософії історії **Р.Коллінгвуд** вважав, що історія – це процес, в якому власне історичне буття співпадає з історичною свідомістю. Історія постає як історія думки, тому зрозуміти її можна через схоплення ідеї, що виражає дух епохи.

Для історія **Б.Кроче** – це самопізнання живого духу. Дослідник має осягати історичні події не з позицій власного часу, а духовно перенестися, об'єднатися з досліджуваною епохою.

Англійський дослідник **А.Дж.Тойнбі** розглядав історію як справу рук Бога, який через людину і людство здійснює свій задум. Існування творця не заперечує історика як спів-творця, бо лише у спів-творінні можна виявити момент істини, історія існує там, де є час.

Екзистенціалізм вважає, що в історії осягається сутність людини та смысл її існування.

Х.Ортега-і-Гасет – історія як система людського досвіду може бути пізнана лише «історичним розумом». Лише людське життя має смысл, тому історія має смысл як справа рук людини.

К.Ясперс – сутність історичного процесу розкривається через людину. Великого значення надає комунікації. Ідея єдності світового історичного процесу і пріоритету духовності. Вводить поняття «вісь історії» – прорив міфологічного світогляду. Смысл історії – у її цілісності.

Персоналістський підхід до історії дозволяє розглядати її сенс не лише як щось властиве лише минулому чи майбутньому, а й притаманне теперішньому. Сенс історії реалізується конкретно діючими індивідами, які відповідають на виклики «пограничних ситуацій».

М.Бердяєв розвивав ідею есхатологічної перспективи історичного розвитку, вказуючи, що історія не може мати сенсу, якщо вона не матиме завершення. Отже, сенс історії проявляється в її прямуванні до завершення, і цей рух повинен відбуватися не через накопичення здобутків, а через ступінь розкриття добра і зла. Відтак напередодні завершення існування людської цивілізації повинно максимально проявитися добро і найстрашніше зло.

Неопозитивізм поставив питання: чи можливий цілісний погляд на історію? **К.Поппер** намагався довести відсутність історичної необхідності. В історії присутній не смысл, а сюжетна лінія. Можна реконструювати лише смысл індивідуальних фрагментів історії. «Історія позбавлена сенсу, але ми

можемо надати їй сенсу», – писав він.

Таким чином, науково-теоретична відповідь на запитання про спрямованість історії в її цілісності неможлива, як неможливе і обґрунтування чи спростування історичного прогресу. Але це не означає, що таке питання виявляється марним, цілком вигаданим, воно просто не є питанням конкретної науки. Проблема спрямованості і сенсу історії – суто філософська проблема, яка має коріння в безпосередньому житті людей і саме там набуває особливого значення. Філософія розуміє історію не як сукупність історичних подій і фактів, а як реальність, яка створюється людиною і має для неї значущість, цінність. Людина не може жити і творити без бачення перспективи свого теперішнього життя. А це передбачає певне ставлення до історії, визначення свого місця в ній. Саме в процесі безпосереднього життя людей створюється певний узагальнений образ історії. Історія набуває певного сенсу, коли люди ставлять питання: хто ми самі в історії?

Використана література

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2019. 432 с.
2. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник / Н. Хамітов К. : Центр навчальної літератури, 2019. 396 с.
3. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навч. посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.
4. Найчук А.В., Ганаба С.О. Філософія історії: [навчальний посібник]. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 204 с.
5. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія : Електронний навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2019. URL: http://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%95%D0%9D%D0%9F_%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9/index.html (дата звернення 23.05.2023)
6. Сичевська-Возняк О.М., Сільвестрова О.Ю. Філософія [Текст] : Навчальний посібник. Луцьк: ЛНТУ, 2018. 189 с.
7. Сільвестрова Оксана, Ситник Олександр. Проективний «образ історії» у філософсько-історичному пізнанні. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2019. № 12 (396). Серія: Філософські науки. С. 33-38. <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/17801> (дата звернення 23.05.2023)
8. Сільвестрова О. Ю. Покоління NEET як соціальний феномен. *Проблеми та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 27 серпня 2022 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2022. С.53-54. <https://drive.google.com/file/d/1vP-vZX5xYtYaLNyx0YiyAwIj6uhfOSMt/view?usp=sharing> (дата звернення 23.05.2023)
9. Сільвестрова О.Ю. Соціально-філософський аспект соціальної відповідальності. *Актуальні проблеми науки, освіти і суспільства*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 9

вересня 2022 р.) Полтава, ЦФЕНД, 2022. С. 69-70.
<https://drive.google.com/file/d/1y1DsDgdHVPL03Y0QVH0iPLQ2GmbQkC19/view?usp=sharing> (дата звернення 23.05.2023)

10. Філософія. Вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії [Текст] : навч. посіб. / Віктор Петрушенко ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». 2-ге вид., випр. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2019. 594 с.

11. Філософія : навч. посібник [Електронний ресурс] / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL : <http://surl.li/acdgh>

12. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

13. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика) [Текст] : навч. посіб. / Паскалова М. І., Гуляк О. В., Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2018. 415 с. : іл.

Філософія : Конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної та заочної форм навчання / уклад. О.Ю. Сільвестрова. Луцьк : ЛНТУ, 2023. 108 с.

Методичне видання (конспект лекцій) до дисципліни «Філософія», для допомоги у підготовці до семінарських занять та виконання завдань самостійної роботи.

Комп'ютерний набір:
Редактор:

Сільвестрова О.Ю.
Сільвестрова О.Ю.

Підп. до друку «__»_____2023 р. Формат 60x84/16. Папір офс.
Гарн. Таймс. Ум. друк. арк. 6,8.
Тираж прим.

Відділ іміджу та промоції
Луцького національного технічного університету
43018, м. Луцьк, вул. Львівська, 75
Друк – ІВВ Луцького НТУ